Syniavs'kyi, Oleksa
Poradnyk ukrains'koi movy

Іван Думенко

О. СИНЯВСЬКИЙ

ПОРАДНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КОΣМОΣ

Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ

Іван Думенко

ПОРАДНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПРИСТОСОВАНИЙ ДО БУДЕННОГО ВЖИТКУ
Др-ом В. СІМОВИЧЕМ

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИД. Т-ВО „КОСМОС“
ХАРКІВ—БЕРЛІН—НЬЮ-ЙОРК
1922

50 примірн. на японському папері нумеровано

25 000 примірник. цього видання замовлено НаркомосвітоюУСРР

Printed by Rosenthal & Co., Berlin, Germany

Від Редакції.

Потреба такої книжки, як оця, здавна відчувалась. „Правописний Словарець" Голоскевича вже давно розійшовся, книжечка Академії обіймає тільки найважніші закони правопису, та й то зібрані вони в ній не дуже систематично, а заглядати до граматик — та їх і немає — не кожний має час і змогу, та й і завдання граматики зовсім інше. Все те мав перед очима автор, пишучи свій практичний „Порадник", і він зазначує це у своїй передмові й додатку до самої книжки, що, хоч „практична", ні трохи не тратить свого наукового характеру.

Але ж, переглядаючи книжку до друку, редакція зауважила, що хоч який у ній ясний і доступний виклад — то все ж не всяк, хто знає тільки московську мову, чи якусь говірку української, розбереться, де й чого йому шукати, щоб усунути свої сумніви щодо вживання тої, чи іншої форми, тої чи іншої букви. Тим то редакції довелось, полишаючи в цілому текст книжки, її унаочнити, унагляднити, зробити її ще більше з педаґоґічного боку практичною.

Цю мету мають виповнити ось які редакційні поправки:

1. пороблено параграфи, на які легче покликуватись, ніж на самі явища, як це зробив у манускрипті автор;

2. поміщено скрізь боківки, щоб читачеві легче було знайти, що йому треба, при чому явища, які, на думку автора, відомі читачеві з московської мови, чи з народньої, поміщено на першому місці, українські літературні — на другому, напр.: ***ж* — *з***, себто, в московській, чи в нарічевій мові є ***ж***, а треба ***з*** (*железо* — ***залізо***), ***е* — *а*** (*чеснок* — *часник*) . . .;

3. автор не зазначував при явищу, чому саме його згадує, що ось, напр., у московській мові, з якою знайомий читач, чи в народній говірці, воно інакше (*богатый* — *багатий* . . .), а

що в літературній українській мові треба вживати такої форми, а не іншої — тим то подекуди в тексті це пододавано;

4. для перегляду відміни йменників, прикметників і дієслів додано зразки відмін, на подобу того, як автор робить у займенниках і числівниках;

5. вміщено на кінці показчик, де чого шукати (автор обмежився тільки змістом), — і в ньому зібрано всі слова й явища, щодо них може в кого повстати сумнів, як саме їх писати, чи вживати;

6. для прикладів заведено курсив; самі явища, про які мова, зазначено грубим письмом.

Додати треба, що сам автор придержувався в правописі азбучного порядку (**а, я, е, є, и, і, ї**) . . .; такий самий порядок бачимо в обговірці наростків і, здебільшого, всі приклади подаються за азбукою.

Щодо самого тексту, то він у цілому лишився, як був, та тільки пороблено де-які зміни в термінології (напр.; замісць польського „речівника" поставлено „йменник", як первісно писав сам автор, головно з тої причини, що не може бути „діеіменника", коли немає „йменника", замісць „вольового" способу — — „наказовий", тощо), пододавано де-що, що автор нашвидку пропустив, або чого не доглянув (напр., §§ 4_2, $5_{5д}$, $7_{3б,в}$, 11_3, $12_{1в}$, 14_8, $27_{3г}$, 37, 68_2, $65_{1/2}$ . . . виділено „***йо***" в окремий параграф, додано про „ґ" в чужих іменах власних, пор. § 21_4, в морфолоґії про пом'якшення *к, г, х* на *ч, ж, ш*, пор. 25_3, де-що в наростках, напр. $72_{,1ґ}$, $72_{,28г}$, 73_{16} і т. д) тощо. Одну тільки поважнішу поправку зроблено в тексті, а саме, щодо писання наростка **-ічний** (із іменників на: *ік*, *-іка*) в чужих словах, який змінено в дусі правил Академії, а саме, щоб як у всіх інших чужих словах змінювати „і" на „и" тільки після зубних (отже: *фізичний*, — але *педагогічний*. Приклад — „пшеничний" не підходить, бо ж у слові „*пшениця*" є „*и*", не „*і*").

З чим редакція була незгідна, а чого ще не вирішило ні життя, ні Академія, це зазначено під текстом.

Др. Василь Сімович.

ВСТУПНІ УВАГИ.

Єдність усякого народу виявляється насамперед у єдності його літературної мови, цієї найхарактернішої ознаки нації. Але повна єдність народньої мови це **фікція** — такої мови ніколи не було, нема та й не буде, принаймні, поки люде живуть у неоднакових географічних, кліматичних, економічних, станових умовах. Така єдність є просто наукова абстракція, конкретна ж єдність визначається тільки тим, що люде ріжних говорів розуміють одне одного, що їм не перешкоджають у цім ріжниці їхньої мови, що, нарешті, вони признаються до однієї народности, як би вони її не звали. З появою ж у народа книжности виникає потреба устаткувати, внормувати міжговіркову й надговіркову — книжну або літературну — мову. У кожного народа історія книжної мови своєрідна, своєрідне її походження й дальша хода її розвитку, але загальний напрям того розвитку, принаймні в европейських народів, такий самий, це — наближування її до живої мови народу. Наслідком цього процесу є загибіль «мертвих» книжних мов, як латини, старослов'янського язика, і народження нових книжних мов — чи то в формі перетворення старих у напрямі «опароднення» їх, чи шляхом цілковитого розриву зо старою, «мертвою» літературною мовою і появи нової на народньому ґрунті. Роздріблення й відокремлення мов це **факт**.

Що факт це позитивний, як і всяка природня диференціяція, про це свідчить як-найкраще розвиток літератур у европейських народів: XIX століття, доба розвитку «народніх» книжних мов, зазначується появою великих літературних сил (Міцкевич, Пушкін, Шевченко, Гамсун . . .).

Є погляд, що диференціяція мов — явище негативне й ненормальне, що нівеляційний вплив цивілізації стирає й колись, нарешті, зітре ріжниці між мовами, і отже диференціяції протиставляється бажана й необхідна (з того погляду) інтеграція. Цьому поглядові суперечить факт дотеперішнього розвитку мов.

Диференціяція й інтеграція не такі вже суперечности і протилежности в явищах вищого, складнішого ґатунку. Інтегральний вплив цивілізації, культури, напр., не тільки не суперечить розвиткові особистих, індивідуальних здібностей у людини, а навпаки, можна сказати, пособляє йому. Без сумніву, разом з освітою людина набуває більш загальнолюдських прикмет, але ж одночасно поглиблює й індивідуальне, і ледви чи аж треба доказу, що між двома особами вищої культури заходить більша індивідуальна ріжниця, ніж між двома рядовими представниками, скажім, дикунів. В тямку «розвинута людина» ми свідомо, чи несвідомо вкладаємо прояв у неї в більшій мірі того, що можна назвати наслідком диференціяції й інтеграції людей.

Взаємний вплив мов — явище безсумнівне, але ж рівнобіжно йде й розвиток їхніх індивідуальних властивостей. Кожна мова є річ дуже складна, і не завжди можна докладно визначити напрям впливу, розмір його, характер (у фонетиці, синтаксі, лексиці), а мови без таких елементів нема, як і немає мови без елементів оригінальних, навіть чисто індивідуальних. Перші елементи, сказати б, інтернаціоналізують мову (принаймні, при умові широкого росповсюднення де-яких елементів, як, наприклад, поширення серед европейських мов багатьох слів латинського й грецького походження), другі ж її індивідуалізують, відокремлюють. В цьому нема ніякої суперечности, визнання цього ж факту і вірний погляд на мову дає в руки де-який компас усім тим, що творять літературну мову.

В основі сучасної книжної української мови лежить народня стихія, але ж вона не становить у ній чогось цілком певного, визначеного, вже через саме те, що єдність народньої мови — утопія. Підлягаючи, крім того, впливам інших мов, інших культур, вона стає тим складніша, що до неї входять штучні, чисто «книжні», а то й зовсім чужомовні елементи. Витвір поколінь письменників, українська книжна мова останніми часами вступає в нову для неї, але звичайну для літературної мови фазу буття; вона стає живою мовою цілої інтелігенції, мовою школи, науки, державних і громадських установ, одним словом — тою умовною міжговірковою й надговірковою мовою, що визначає собою єдність народу, бувши спільним органом останнього — з одного боку, і проводячи в нарід позанародні культурні впливи, посередничачи між народом українським і народами іншими — з другого. Через цю мову (поза іншими способами) в український нарід увіходять культурні здобутки інших народів, через неї ж

виявляє й свої культурні вартости український для поживи інших і своєї. Ясно, що значіння кожної книжної мови міряють насамперед тим, наскільки вона потрібна і придатна для самого народу, але ж без шкоди для народу її не можна замкнути в межі самої народности — мови народа. Вимагати цього (Шевченковский язык!) — значить, свідомо чи несвідомо обводити нарід китайським муром. Та ж est modus in rebus. Книжна мова повинна використати maximum культури народу в сфері мови, використати безпосередньо, але і пристособити народнє язикове світорозуміння для пізнання нового, вказаного іншими мовами. Розвиток нової української книжної мови завжди йшов під знаком глибокої народности її, але незвичайно важкі умови життя її не дали можливости в однаковій мірі розвиватись у ній усім елементам, необхідним для книжної мови, як усенароднього органу. Остання революція, збивши кайдани з українського народу і поставивши його книжну мову на належну височінь, разом з тим поставила перед нею цілу низку завдань, цілком природних для нового порядку речей. Декрет, закон, нота, інструкція, адміністративні роспорядки, хемія, математика . . . все це треба висловити українською мовою і висловити, здебільшого, людині, що набувала своєї інтелігентности не українською мовою, систематично її не вчилась і знає хиба що якусь народню говірку. Та знаючи добре і книжну мову дореволюційної доби, не завжди людина висловиться — особливо на письмі — так, як цього вимагає становище й функція літературної мови тепер. Не устаткований іще як слід правопис, не скрізь зовсім одноманітна морфологія, не вповні визначена синтакса, не цілком однакові, а то й цілком не однакові терміни для сили силенної тямок наукового значіння. Більш-менш упорядковано тільки головніші правила правопису, решту ж, здебільшого, на свій смак доводиться кожному вибірати з можливого, тобто, вживаного «так і так», а то й «і так, і так, і так». Це де-кому здається навіть безнадійно-катастрофічним, хоч власне тут нічого ні безнадійного, ні катастрофічного немає. Це свідчить тільки про надзвичайно жвавий розвиток української літературної мови, розвиток, який, правда, може видатися ненормальним, але ж це вже явище другорядне, бо дочасне. Кожна жива мова перебуває у стані безперестанної еволюції — одні елементи в ній вимірають, другі виростають, треті перероджуються; ніяка граматика, ніякий кодекс правил не може встановити повної єдности живої літературної мови. Проте ж релятивна єдність, можлива єдність у дану добу,

є необхідність, яка має немалу вагу. Особливо гостро відчувається така потреба для літературної мови ділового, практичного й наукового характеру, тим паче тоді, коли така мова якийсь, може, й довгий час у значній своїй частині являтиметься перекладом із другої, у нас — передусім із московської мови. Воно не диво, що наша сучасна мова рябіє від ріжних неорганічних елементів, стає через край ріжноманітною, особливо, щодо синтакси та лексики. Інакше воно й бути не могло. Тільки тому рябінню, тій ріжноманітності треба в інтересі тої релятивної єдности ділової, практичної й наукової мови запобігати. Ми знаємо до того один шлях: яко мога росповсюджувати науку вкраїнської мови й таким чином підготовляти людей, що думали б, говорили б і писали б по-українському як слід. Певна річ, життя, щоденний usus буде найкращим регулятором у виробленні релятивної єдности; з часом само по собі відпаде те, що непотрібне, інше заінкорпорується і не відчуватиметься вже, як щось неорганічне. Але поки це буде, повстає для тих, що пройшли неукраїнську школу, потреба — зібрати в систематичний покажчик хоча б що-найголовніше з того, що повинно становити релятивну єдність сучасної книжної мови. Оцей «*Порадник*» і є спроба дати вказівки з ріжних відділів граматичної єдности сучасної літературної мови.

Складаючи його, впорядчик і мав на увазі теперішнього вкраїнського інтелігента, вихованого, звичайно, на неукраїнській мові, але ходою подій поверненого народові, примушеного знати його мову в потрібному для інтелігента розмірі. Той інтелігент уже не вчитиметься систематично мови, він приневолений користуватися принагідними матеріялами щоденного життя, в розмові, на зборах, з брошури, часопису, словом — набувати знання з того життєвого казана, де ніколи доглядати граматичних правил, вишукувати потрібні параграфи правопису й т. п. А нераз йому доведеться й уважніше, серіозніше поставитись до своєї мови: треба написати протокола, скласти заяву, укласти звідомлення, перекласти цілу книгу на вкраїнську мову, треба викладати в українській школі — тут уже хоч-не-хоч мусиш удатись до граматики, словника й т. ін., і звичайно, удатись за справкою щодо якогось окремого явища, щодо окремої граматичної категорії, на яку наскочиш. Чи писати „*збиратись*“ чи „*збіратись*“, *Івану*“ чи „*Іванові*“, чи „*Іванови*“, *гаразд* чи *горазд*, *два рази* чи *два раза*, „*той, що прийшов*“ чи „*той*“, *який прийшов*“, „*книгу вже перекладено*“, чи „*книга вже перекладена*“

—такі й подібні питання зустрічаються раз-у-раз, відповідь же на них не легко знайти **швидко**, а головне, відповідь безсумнівно правильну. Насамперед, майже всі граматики української мови писані для **школи**, для **дітей**, значить, для методичного навчання, а не для справок, і тим то часто треба прочитати кілька сторінок, щоб найти те, що потрібне; по-друге, ще й досі нема в нас **офіціяльної** граматики, граматики ж неофіціяльні не скрізь у згоді між собою, і де-які правила в них і вимоги їхні до вкраїнської мови не придатні. Правда, як уже завважено вгорі, повна однаковість граматики неможлива, але ж багато де-чого вже можна й слід уже цілком устаткувати, зодноманітнити. З цією метою видано й «*Найголовніші правила українського правопису*» (Київ, 1921), як офіціяльний правопис Української Академії Наук, затверджений Наркомосом У. С. Р. Р. Гр. Гриньком. Тільки туди не ввійшло чимало правописних подробиць, не кажучи вже про морфологію та синтаксу. В наш «Порадник» «Найголовніші правила» ввійшли цілком, без винятку, при чім завжди з поміткою: (Ак.). Все ж інше, за недостачею офіціяльних матеріялів, взято з ріжних граматик і творів українських авторів, і воно лежить на відповідальності самого впорядчика.

Заводячи ту, чи іншу граматичну норму, не встатковану Академією, упорядчик завжди виходив з таких мотивів:

1) щоб ця норма була природна для **найбільшої** частини народньої мови;

2) щоб вона була звичайна в творах найкращих українських **письменників**, і

3) щоб вона була **краща**, **вигідніша** з погляду поступу, удоскональнення мови.

Звісно, що як коли не можна було погодити всі вимоги, то перевага віддавалася традиції. «Порадник» цей є, сказати б, граматичний інвентар української літературної мови, систематизований так, щоб швидко й легко знайти потрібну граматичну вказівку в відповідній язиковій асоціяції. В першому розділі подаються вказівки щодо окремих **звуків і літер**, у другому вказівки **морфологічні**, у третьому **наростки** й, нарешті, **синтактичні вказівки**. Відносно повним являється тільки перший розділ, другий обмежується йменником, прикметником, займенником, числівником та дієсловом, наростки подаються йменникові, прикметникові й дієслівні, синтактичні ж уваги торкаються тільки найважніших питань. Зроблено так через дуже обмежений час для складання «Порадника».

Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ.

ЗВУКИ Й ЛІТЕРИ.

А) ГОЛОСІВКИ [ГОЛОСНІ].

А.

1. 1. В старій українській мові писали й говорили, та в де-яких говірках і досі говорять „*о*“ (по моск. так пишуть), а треба казати й писати „*а*“ в таких словах:

о—а а) *багатий (багатир, багацтво, багато . . .), ганчар, гарячий (гарячка, згарищє . . .), гаразд, кажан, калатати, калачики, каламутний, качан, манастир, манах, паламар, Радивон, Радько, салдат, халява, хазяїн, чабан, шаравари . . .*;

б) і так само в наворотових дієсловах: *ганяти,* (*роз-, поганяти . . .* — хоч: гонити), *знемагати* (*змагатись — змагання, помагати — помагач, вимагати . . .* — хоч: знемога), *качати* (хоч: котити), *ламати (ламаний . . .* хоч: ломити), *скакати (перескакувати, скакання . . .* — хоч: скочити), *хапати (хапаний, хапко, хапливий, хапнути, хапання, хапком . . .* хоч: схопити);

о лишається Але ж: *вимовляти, догорати, прощати, вмочати . . .*

2. Після піднебінних шипучих (*ж, ч, ш, щ*) неподвоєних, які подекуди вимовляють м'яко, пишеться „*а*“ не — „*я*“,

я—а а) у словах: *лоша, курча, ведмежа, горщата, лошам . . .*;

б) у формах: *біжать, кричать, дужать, тріщать . . .*;

3. Пишеться *а* в окремих словах:

а) де буває в говірках (або в моск. мові) „*е*": *барліг* (не — берліг), *Гарасим* (не — Герасим), *часник*, *чавун*, *чамайдан*, *чапрак*, *чахоня*, *шалапут*; е — а

б) на кінці слів (у моск. мові, а то й у говірках лише шелестівкз): *брова*, *воша*, *корогва*, *миша*, *морква*, *церква* . . . шел.—а

4. Чужі слова, в яких чується „*а*", треба писати по можливості так, як вони вимовляються в своїй мові: *капітан* [не копитан], *капітал* . . . (Ак.). Чужі слова

Про те, як писати *а* з чужих мов після *л*, див. § 22₁в.

Я.

2. 1. В де-яких говірках у йменників середн. роду зі старим **іє** (моск.-ье) говорять „*є*", а треба і в називнику і в орудн. одн. говорити й писати „*я*": *зілля*, *насіння*, *волосся*, *обіддя*, *галуззя*, *сміття*, *клоччя*, *піддашшя*, *збіжжя*, *листя*, *безхліб'я*, *безголов'я*, *пір'я* . . ., також: *зіллям*, *насінням* (ор. одн.) . . . (Ак.). є—я

2. Не — „*і*", а — „*я*" пишемо в таких словах: *запрягати* (запріг і запряг, запрягла), *лягати* (ліг і ляг, лягли), *одягати* (одяг, але — одіж). і—я

3. Не — „*і*" і не — „*е*" чи „*є*" (як ось у моск. мові), а *я* появляється в таких словах: *колодязь* (*колодязя* . . .), *лящ* (*ляща* . . .), *ялинка*, *євангелія*, *навстяж* (і *навстіж*) . . . і, е—я

4. «В чужих словах» — скрізь, і на кінці слів і в середині — «пишемо *ія*, а не — *іа*: *матеріял*, *геніяльний*, *спеціяльний*, *фіялка*, *варіянт*, *діявол*, *діякон*» (Ак.). іа—ія

5. Про *я* після *л* у словах, що дійшли до нас із чужих мов через польське посередництво (*пляшка*, *клямка*, *ляда*, *лямпа*, *канцелярія*), див. § 22₁в. я після л

Про апостроф перед „*я*" див. § 17.

Е.

3. „*Е*“ пишемо:

1. в одкритих складах (у закритих є „*і*“, пор. § 6_3), *волосени* (волосінь), *височени* (височінь), *гребенем* (гребінь), *далечени, жменя* (жмінь), *каменя, кореня, кошеля, кременем, кужеля, лебедя, лемеша, осени, паперу* (папір), *постелі* (постіль), *ячменю* . . .;

2. хоч склад закритий, але, на подобу інших відмінків чи слів, являється „*е*“ у словах: *вечер* (вечеря, вечері, вечерею . . .), *гнобитель (учитель, родитель . . .), мед, меч, монет, небес* (небесний) *озер, печер, потреб,* (потрібно), *решет* (решітка), *хмелю, чудес* і т. д.; і так само замісць етимологічного „*і*“ в словах: *ведмедя* (ведмідь), *речи* (до речи, речами, річ), *стрельнути* (стрілити).

и — е

3. Через те, що безнаголосне „*е*“ в вимові наближається до „*и*“, то треба мати на увазі,

а) що випадне, чи вставне може бути тільки „*е*“, ніколи ж „*и*“, тим то пишемо:

випадне „е“

деру (драти), *мерці* (мрець), *шевця, женці, жену* (гнати), *беру* (брати), *витер* тру) [див. ще § 5_2] . . . то знов: *хлопець* (хлопця), *півень, червень, кашель, праведний* (правда), *терен, вітер, верхівець, майстер, Дністер* (і Дністро), *Олександер, міністер, рубель, корабель* . . .

вставне „е“

весел (весло), *відер, земель, мітел, пісень, брехень, друкарень, книгарень, корчем, тюрем, ряден, стебел* (стебло); *сідел, сестер, ребер, чисел, ярем* . . .

корінне „е“

б) як у корінї слова є „*е*“, то воно так скрізь і пишеться: *весло* (ве́сла), *весна* (на ве́сну), *степи* (степ), *теля* (оте́литься), *не брав, не стямився* . . . (зне́стяму, зне́хотя, не́мічний), *Петро* (Пе́тре!), *Семен* (на Се́мена) . . .

-ере-, -еле-

в) у групах *-ере-, -еле-* (між шелестівками) все пишемо „*е*“: *берег, берез, берест, [о]бережний, берегти, вереди, вередливий, вереск, верещати, вересень, веретено, дерево* (дерев), *дереза, джерело* (джерел), *жереб, оберемок, ожеред, очерет, поперек, серед*(ній), *тверезий, через,*

черен, . . . *белебень*, *велет*(ень), *келеп*, *келех*, *селезень*, *шелест*, *щелепи* . . .

г) в відміні [флєксії] іменників „*е*“ є в таких закінченнях: „е“ в закінч.

α) серед. р. наз., знах., кличн. відм. одн. м'якої відм.: *поле*, *горе*, *відерце* . . . а) імен.

β) чоловіч. роду давальн. відм. одн. м'якої відм. [див. §§ 25_1, 38] *коневі*, *товаришеві*, *краєві* . . .;

γ) кличн. відм. чол. тверд. [§§ $27_{1\,ва}$, 38], жіноч. м'як. [§§ 27_3, 38] відм.: *брате!*, *земле!* . . .;

δ) орудн. відм. одн. *м'яких* відмін [§§ $28_{1,2,3}$, 38]: *конем*, *товаришем* . . ., *полем*, *стовпищем* . . ., *землею*, *ріллею*, *статтею*, *суддею*, *їжею* (*гаєм*, *надією* . . .);

ε) родов. відм. множ., де є закінч. -*ей* [§§ 31_3, 38]: *грошей*, *людей*, *очей* . . .

ґ) в відміні прикметників, займенн. і числівн. сер. род. називн., знах., кличн. відм. одн. [§§ 39, 50, 55 . . .]: *чорне* (поле), *наше* (горе), *сьоме* (відерце); про *синє*, *їхнє*, *третє* див. § 4_3; б) прикм., займ., числ.

д) в відміні дієслів I кляси [групи] у формах дійсного способу тепер. часу [§§ 58_1, 70_1]: *станеш*, *гине*, *хочемо*, *кинете* . . .; в) дієсл.

у 2 особі множ. наказового способу [§§ 62, 70]: *станьте*, *сипте*, *дайте* . . .;

е) в наростках: **-есеньк-, -ечк-, еньк-, -енк-, -еро, -ент- (ят-), -ен-** (у дієслівних формах § 67_2), **-тель** (див. § 3_2): *білесенький*, *річечка*, *дядечко*, *тамечки*, *рученьки*, *горенько*, *Шевченко*, *десятеро*, *козеня*(т), *оченята*, *роблений*, *мученик*, *приятель*, *завідатель* . . .; „е“ в нарост.

є) у закінченнях таких прислівників: *дуже*, *інакше*, *завше*, *лише* (лиш), *майже*, *наче* (неначе), *ніде*, *інде*, *осьде*, *саме* . . . і прикметникових та числівникових прислівн . . . *більше*, *довше*, *менше*, *нижче*, *добре*, *вперше*, *перше*, *вдруге*, *по-перше*, *найперше* . . . (більш, перш . . .). „е“ у присл.

-ьовий, -евий 4. «Прикметники на **-евий** (з наголосом на „*е*“) не міняють цього „*е*“ на „*ьо*“, „*о*“: *вишневий, тижневий, Василевий, сажневий, дешевий, смушевий, грушевий*» (Ак.).

чужі слова 5. «Чужі слова», в яких чується „*е*“, «треба писати й вимовляти «по можливості так, як вони вимовляються у своїй мові: *гувернер, доктринер, фельдшер*» (Ак.).

Про „*е*“ після „*л*“ див. § $22_{1в}$.

нові європ. слова 6. Новіші европейські слова, такі, що мають на початку слова „*е*“, в укр. мові вимовляються й пишуться з „*е*“: «*евакуація, еволюція, егоїзм, екватор, екзамен, екскурсія, елегія, енергія, епідемія, епізод, епітет, етика, етимологія, етнографія, ефект, епоха, естетика, еґо*» (Ак.).

Про давніші слова див. § $4_{4б}$.

Є.

4. „*Є*“ пишеться

є—йе 1. де чуємо „йе“:

є, моє, баєчка, з'єднати, двоєчко, лякається, п'є . . .;

2. в відміні

у відміні а) іменників чолов. м'якої відм. на **-й** у давальн., і орудн. відм. одн. [§§ 25_1, 28_1, 38] й жіночої м'якої відм. на **-я** з попередньою голосівкою у кличн. і орудн. відм. одн. [§§ $27_{3г}$, 28_3, 38]:

краєві, раєм . . .; *надіє, гімназією* . . .;

б) займенників присвойних, указових, питайних, невизначених та числівників у родов. і орудн. жіноч. м'якої відм. одн. [§§ 49, $50_б$, $51_б$, 52, $55_а$];

моєї, тієї, чиєї, всієї . . . *своєю, цією, однією*;

в) дієслів І кляси [§§ 58_1, 70] у формах дійсного способу тепер. часу, коли перед закінченнями є голосівка:

маєш, криє, чуємо, малюєте . . .;

після шелест. 3. для означення пом'якшення попередньої шелестівки перед „*е*“ [як ось *я, ю*]:

синє, третє, орлє, ллємо . . .;

4. в чужих словах: **в чужих словах**

а) після *ль, ть . . .*: *Мольєр, барельєф, рельєфний, льє* (франц. lieu), *Тьєр, Ґотьє* (Ак.) . . .;

б) на початку чужих слів, що дійшли до нас через церкву, і взагалі «давніх і часто вживаних, де воно вимовляється як „*йе*“: *євангелія, євангеліст, Єгипет, єзуїт, єретик, Єрусалим, Євген, Європа, єпіскоп*» (Ак.) . . .;

в) після „*і*“ (іе): *пієтизм, гієна, дієта, авдієнція, карієра*; **чуже „іе“**

г) після інших голосівок; тим то пишемо *проєкт*, а не проект.

Про апостроф перед „*є*“ див. § 17.

И.

5. Буква „*и*“ пишеться

1. в дієсловах зо значінням наворотовости з корінним (випадним) „*е*“ перед *р, н, л*; *збирати, визбирувати* (беру — брати), *випирати, умирати, стирати, видирати, пожирати* [зажерливість, ненажера від — „зажерти“) . . ., *обжинати* (жну), *проклинати* (клену), *напинати, роспинати, витинати, . . . вистилати . . .*; так само з випадним „*о*“: *висихати, роздимати, виривати* [про „*і*“ в інших випадках, див. § 6_6]; **дієсл. наворот. з корінним „е“**

2. у групах *-ри-, -ли-*, між шелестівками, коли в закритих словах буває -ро-, -ре-, -ло-, -ле-: *чорнобривий, кришити, дрижати* [і дріжати], *гримати, трисога* [~~і трівога~~], *тримати, тривати* [і-тріватн], *стрижень, дривітня, блищати, блискавка, глитати . . .*; **групи -ри-, -ли-**

3. Не — „*і*“, як подекуди говорять, а — „*и*“ пишемо в корені слова в незакритих складах після *ж, ч, ш, щ*: *жито, відчиняти, чи, чималий, широкий, щирий . . .* [див. § 6_3], і так само в таких окремих словах: *блакить, блакитний, зима* (зимовий, озимка . . .), *комин, мизинець, хиба, письмо, дитина, дитя, ~~дитячий~~* (але — діти), *сидіти* (але — сісти) . . . **і—и**

Так само: *слина, слинявий . . .*

ей, ой, —ий 4. Пишемо „*и*“ [не „е“ або „о“, як у моск. мові] перед йотованою голосівкою або й: *шия, чий, чия, бий, лий, пий* . . ., *рий, мий, помиї, дурний* (але: цей, той) . . .

в відміні 5. Пишемо „*и*“ в відміні йменників і після *г, к, х* (ніколи — „і“):

а) в чол. роді в називн. й кличн. множ., в жіноч. в род. одн. й називн. множ.: *луги, коники, сплюхи* . . ., *дороги, руки, рýки, блохи, блóхи* . . .;

б) іменників чолов. р. називн. відм. множ. з наростком **-ин**; *Болгари, Татари, Серби, Вірмени, Мурини*, але *селяне, міщане, Галичане, християне*, а також *люде* (див. 30₁а);

в) «іменників жіночого роду, що кінчаються на приголосний звук (шелестівку — шелестівкова відміна, див. §§ 24_3, 38] в родовому відмінкові однини: *з ночи, коло печи, з подорожи, цієї соли, нічної тіни, без сповіди, без відповіди, з радости, до смерти*, також: *матери*» (Ак.);

г) в відміні прикметників (займенн., числівн.) чол. роду скрізь у називн. відм. одн., отже й після *ж, ч, ш, щ, г, к, х; свіжий, гарячий, перший, вищий, другий, такий, глухий* . . .

д) в II класі відміни дієслів [див. §§ 58_2, 70_2] в формах дійсного способу: *хвалиш, бачиш, робимо, кричите* . . . і в закінченнях дієіменника й дієприслівників усіх дієслів [§§ 65, 68]: *хвалити, хвалячи, хваливши;*

наррост. -ичний 6. у прикметниковому наросткові **-ичн-**: *пшеничний, столичний* . . . і в чужих словах після *ц, т, з, с, шипучих* і *р* (див. 7): *методичний, теоретичний, музичний, класичний, реторичний* . . . [пор. § 73_{15}];

в невідмінних словах на кінці 7. на кінці таких невідмінних слів:

а) прислівників і частиць: *вельми, врядигоди, доки, завжди, завсіди, заки, коли (ніколи, відколи), куди (нікуди, кудись, декуди), ледви, межи* (і між), *мовчки, навпаки, ондечки, пішки, поки, почасти, рачки, скільки (наскільки* . . .), *стільки, сюди, тамечки, такечки, таки* (так-таки), *тільки, трохи, туди, тутечки;*

б) прийменників: *проти* (супроти), *ради*,

в) сполучників: *аби (щоби)*;

8. в чужих словах «після приголосних [шелестівок] зубних: *д, т, з, с*, шиплячих: *ж, ч, ш* і після *р* (тільки не в іменах власних, див. $6_{11в}$) *директор, дипломат, тип, тиран, антихрист, університет, музика, пропозиція, шифрований, режим, фабрика*" (Ак.); у власних іменах, коли вони зукраїнізовані, „*и*" пишеться і після інших приголосних: *Михайло, Михайлина, Микола, Пилип* або *Филип, Єгипет, Рим*»[1]) (Ак.). Також «можна писати: *диякон, диявол* [§ 2_4], *Гаврил*» (Ак.). **в чужих словах**

I.

6. „*I*" пишемо:

1. «з початку слова, коли не вимовляється „*йі*" („*ї*" О. С.), треба писати „*і*" (а не — *и*): *Іван, іграшка, іду, істина, Ілля, іскра, ікавка, ім'я, іспит, існувати, істота, іти, Ірод, іржа, Ірпень*» (Ак.). Отже ще [як „*і*" приставне]: *іможити, імла, ікла, ірвати, ільняний, ілле, іржавий, іще, із-* (*іс-*) і так само: *імовірний*. А також після прийменників *з, в, над, перед, об, роз, під, від* у зложених словах [вставне „*і*"]: згонити — *зігнати*, стовп — *ізігнувсь*, входити — *увіходити*, над нами — *наді мною, переді мною, обібрати, розігнати, підібрати, відіткнути* . . . **и — і**

2. „*I*" на початку слова може чергуватись із „*й*": *Іван — Йван, іду — йду, ім'я — займенник, і — й, імовірний — неймовірний* . . ., а це на те, щоб уникнути збігу шелестівок або голосівок; з тою самою метою і приставляється та вставляється [див. під. 1] „*і*": *він ішов*, але **і й**

---

[1]) Той самий закон треба б віднести й до всіх інших давно зукраїнізованих слів, що ми їх дістали через церкву: *католик, митрополит, єпископ* . . . Ред.

— вони йшли, вода ллє наче з відра, але *— дощ іллє як із відра* (пор. § 10_1).

е—і в закритих складах. 3. „*І*“ появляється з „*е*“ в закритих складах: *волосінь* (волосени), *височінь, сільський* (село) . . . *жмінь* (жменя), *коліс, пліч* (плече) . . . див. § 3_1.

о—і в закритих складах. 4. з „*о*“ в закритих складах:

барліг — барлогу
біль — з болем
брів — брова
вигін — вигону
виріб — виробу
вихід — виходу
війна — воювати
вівтірка — вівторок
вільний — воля
гін (род.) — гони
гіркий — горе
гість — гості
гуркіт — гуркоту
дім — дому
дохід — доходу
дріт — дроту
живіт — живота
засіб — засоби
захід — заходу
збір — збору
згідний — згода
злість — злости
кір — кору
клопіт — клопоту
лій — лою
макогін — макогона
милість — милости
міжувати — мозок
нарід (народ) — народу
настрій — настрою
напій — напою
недобір — недобору
бліх — блоха
божевільний — збожеволіти
ніч — ночи
окріп — окропу
осіб — особа
ослін — ослони
Петрівка — Петрові
підків — підкова
покій — покою
покіс — покоси
поклін — поклону
похід — походу
прохід — проходу
радість — радости
рідний — родина
ріжна́ — рожен
розбій(ник) — розбою
самітний (і самотний) — самота
сиріт — сирота
сік — соку
слобідський — слобода
спокій — спокою
спосіб — способу
стоділ — стодола
стогін — стогону
устрій — устрою
Харків (ський) — Харкова
шкіл — школа
шкідливий, шкідник — шкода
ягід — ягода і т. і.[1]) Але див. § 6_5

---

[1]) Сюди ж належать: *сіллю* (соли), *ніччю* (ночи) [§ 28_4], . . . *весілля* (веселий), *осінню* (осени) . . . Ред.

5. „*і*“ пишемо і в відкритих складах, замісць „*о*“ й „*е*“ **о, е—і в відкритих складах.**

а) на подобу інших, споріднених слів, де є „*і*“: *гіронька* (гірка), *зіронька* (зірка). *жіночка* (жінка), *ластівочка* (ластівка), *кізонька* (кізка), *кісонька* (кіска), *кісточка* (кістка), *ніженька* (ніжка), *удівонька* (вдівка), . . . тим то й: *борідонька*, бо — борідка, *доріженька*, бо — доріжка, *голівонька*, бо — голівка, *корівонька* [і коровонька], *сторіночка*, *червідонька* і т. д.;

б) на подобу інших форм, де „*і*“ є в закритому складі: *гвіздок* (бо — гвіздка), *дзвінок* (бо — дзвінка), *гребінець* (гребінця . . .), *камінець* (камінця . . .), *візок* (візка), *кілок* (кілка . . .), *кінець*, *корінець*, *кремінець*, *обідець*, *Харківець* (Харківця), *місток*, *олівець* (олівця), *очіпок* (очіпка), *покрівець*, *стіжок*, *стілець*, *удівець* (удівця . . .), *кіготь*, *лікоть*, *ніготь* (нігтя), *одіжи* (одіж), *молодіжи* (молодіж), *крадіжи* (крадіж) . .;

в) на подобу інших слів, у групі **-оро-**, **-оло** [§ 82в], **-ере-** [§ 33в]: *поріг*, *доріг* . . ., *сморід*, *борід*, *сковорід*, *черід* (і черед) . . . *воріт*, *долім* . . . *борін*, *сторін* . . ., *голів*, *корів* (і голов, коров) . . .; *виволік*, *застеріг*, *зберіг* . . .; *роздоріжжя*, *Запоріжжя*, *подоріжжю*, *підборіддя* . . .; **у групі -оро- -оло- -ере-**

6. в дієсловах зі значінням наворотовости з корінним *е* [тільки не перед *р*, *л*, *н*, порівн. § 5_1]: брехати — *набріхувати*, гребти — *вигрібати*, гнести — *гнітити*, плести — *сплітати*, мести — *вимітати*, пекти — *спікати*, наректи — *нарікати*, чекати — *очікувати*, чесати — *вичісувати*, причепити — *чіпляти*, *чіпати*, шептати — *вишіптувати*, щепити — *прищіпати* . . . берегти — *зберігати*, стерегти — *застерігати* . . . .; підперезати — *підперізувати*, потребити — *спотрібовувати* . . .; **е—і в дієслів. навор.**

7. в окремих словах:

чотирі, *ящірка*, *срібний*, *кріпак* . . . **е—і**

діброва, *заміж*, *огірок*, *шкіра* . . . **у—і**

дріжджі, *прізвище*, *піжмурки*, *діра* . . *дривітня* . . . **о—і**

братік, *вулік* . . . **и—і**

вітати, *цвісти*, *світати*, *змінати*;

у відміні 8. а) у відміні іменників:

α) чолов. роду в закінч. давальн відм. одн. (-ові, -еві, -єві): *чоловікові, коневі, гаєві* . . . (Ак.) [§ 25_1, 38];

β) чолов. роду з закінч. на *-ж, -ч, -ш, -щ* у називн. і знахідн. відм. множ. *ножі, паничі, товариші, гроші, кущі* . . . (Ак.) [пор. § 38];

γ) усіх родів у місц. відм. одн. в усіх м'яких відмінах: *на кінці, в землі, на сонці* . . . [§§ 29, 38];

δ) чолов. род. з закінченн. на -р (-ря у родов. відм.) в місцев. відм. одн. й наз. множ.: на *кобзарі, багатирі* [малі], *комарі* . . . і навіть: *школярі, теслярі, малярі, пролетарі* . . . [§ 30_{16}];

ε) жіноч. роду з закінч. на *-жа, -ча, -ша, -ща* в родов., давальн. й місц. відм. одн. та називн. й знахідн. множ.: (великі) *калюжі*, (чистій) *душі*, (на високій) *кручі*, (солодкі) *груші*, (лев'ячі) *пащі*, див. §§ 24_3, 25_3, 29_3, 30_3;

ζ) жіноч. род. з закінченням на шелестівку в давальн., місцев. відм. одн. та називн. і знахідн. множ.: (дрібній) *солі, тіні*, в *ночі*, в *печі* . . . Так само іменники без однини: *радощі, трудноші, молодощі*, і т. ін. (що ніби-то являються множиною для деяких слів на **-ість**: *радість*). Виняток: *в-осени* (Ак.), див. §§ 25_3, 29_3, 30_3;

б) прикметників (займен., числ., дієприкметників):

α) у називн. відм. множ.: *пахучі, давні*... *батькові, учителеві, материні* . . ., *такі* . . ., *котрі, другі, треті* . . . *поорані*, . . . див. §§ 46, 47;

β) у давальн. і місцев. відм. одн. жін. род.: *старшій* (сестрі), *у свіжій* (воді), *на крутій* (горі), *другій* (дочці) . . . пор. §§ 41, 45, 47;

γ) у м'якій відміні називн. одн. чол. р., оруд. і місц. чол. і сер. одн., у множ., замісць -ьи-, що ніколи не пишеться: *синій* (дим), *їхнім* (коням), *третіх* (півнів), *третім* (півням), *третіми* (півнями) . . . див. §§ 39, 44, 45, 46, 47;

9. у наростку **-ісіньк-**: *білісінький*, *чистісінький*, *однісінький*, *отакісінький* . . . (не плутати з **-есеньк-**!); **наросток -ісінький**

10. на кінці таких прислівників: *вгорі*, *врацці*, *долі*, *досі*, *іноді*, *ні (знічев'я)*, *справді*, *сьогодні*, *тоді*, також: *далі*, *мерщій*, *скорій*; пишеться воно і в таких словах на кінці: *далебі*, *спасибі*, *помагайбі* . . . *двічі*, *тричі*; **у прислівників на кінці**

11. в чужих словах, крім зазначеного в § 5_8:

а) кожне початкове чуже „*і*“: *історія*, *імперія*, *ідол*, *ідея*, *Ірод*, *інститут*, *інтелігент*, *ігумен*, *іронія*, *Індія*, *Іван*, *імміграція*, *інституція*, *інспектор* . . . (Ак.); **в чужих словах**

б) після всіх шелестівок, крім зубних, шипучих і *р*: *публіка*, *маніфест*, *амуніція*, *біблія*, *фігура*, *універсал*, *хроніка*, *архів*, *архідіякон*, *бібліотека* і т. д. (Ак.);[1]

в) в чужих прізвищах, де чути „*і*“: *Дізраелі*, *Ділман*, *Тільмон*, *Тіде*, *Тімур*, *Мазіні*, *Зібер*, *де-Бюсі*, *Россіні*, *де-Нанжі*, *Скюдері* (Ак.);

г) перед голосівкою та *й*: *Франція*, *Росія*, *Австрія*, *Азія*, *історія*, *матеріял*, *архієрей*, *Антоній*, *Онопрій*, *Григорій*, *Горацій* (Ак.). [див. §§ 2_4, $4_{4в}$].

Ї.

7. Букву **ї** пишемо

1. »з початку слова або з початку складу, коли вона вимовляється як „*йі*“: *їдець*, *їдкий*, *їдцем*, *їжа*, *їжак*, *їзда*, *їздити*, *її*, *їй*, *їсти*, *їхати*, *їхній*, *Україна*, *твоїми*, *мої*, *свої*, *Ївга*, *троїстий*« (Ак.); **ї = йі**

2. після приголосних (шелестівок), але тоді тільки, коли „*ї*“ не зливається з ними: *на тім'ї*, *на безриб'ї*, *з'їхати*, *під'їхати*, *в'їхати*, *об'їхати*, *з'їсти* (і ззісти), *у пір'ї*, на *подвір'ї*, *на взгір'ї* . . . (Ак.); **після губних і р у злож. словах.**

---

[1]) Розуміється, що і в прикметниках, утворених із тих слів, після всіх цих шелестівок теж пишемо „*і*“: *полемічний*, *технічний*, *педагогічний*, *графічний* і т. д. Ред.

в відміні 3. в відміні:

а) іменників, а саме назв місцевостей, де „*ї*" після голосівки є в відкритому складі (замісць „*є*"): *Київа, Почаїва, Чугуїва, Мліїва* . . .:

б) займенників: *її, їх, їм* [§ 48] . . . *моїй, мої, твої, своїх, своїми* [§ 49) . . . *чиї, чиїх* § 51б . . .;

в) дієслів у II клясі, якщо перед закінченнями є голосівка: *стоїш, доїть, гоїмо, таїте*, див. §§ 58, 70_2;

ї = йи 4. коли „*ї*" склалося з „*йи*" [що ніколи не пишеться]: *стоїмо, гоїти, війїна, тріїна, боїще, гноїще, збоїни, запоїти, вибоїна;*

в чужих словах після голосівки 5. в чужих словах букву „і", що стоїть після голосної, передаємо через *ї* (а не „*і*"): *Каїн, Михаїл, Гавриїл, Рафаїл, Енеїда, архаїчний, героїчний, руїна, архаїзм* (Ак.).

Про апостроф перед „ї" див. § 17.

О.

8. „*О*" пишеться:

і—о 1. в відкритих складах: *барлогу, болю* . . . див. $§ 6_1$;

2. в закритих складах, на подобу інших форм:

а) *жалоб, запон, істот, обор, ос, рож, перешкод, підвод* (і підвід), *пригод, підпор, проб, сов, сухот* (і сухіт), *турбот, тополь, установ, часнот* . . .;

запозичені слова б) у запозичених словах: *агроном, бог, закон, престол, погром, собор, єпіскоп, апостол, пролог, московка, московський, Артемовський, потоп, том* . . .:

-оро-, -оло- в) у групах **-оро-, оло-** (між шелестівками): *борошно, виворот* (і виворіт), *ворог, волос, ворон, ворок, горобці, жолоб, колос, молот, мороз, морок, поров, околот* (і околіт), *ополонка, порох, порон, сторож, хворост* . . . але див. § 6₅в;

е—о 3. після шипучих *[ж, ч, ш, щ, дж]* і *й* з колишнього **е, ь** перед твердим складом (тобто, перед складом, у якому є *а, о, у, ы*, ъ): *жонатий, чоловік*,

чоботи, чого, чотирі, шовк, бджола, щока, щогла, гайок, йорж, лойовий, майовий . . ., кружечок, цвіточок, книжок, дощок, пташок, бочок, шийок, лайок . . .

Таким чином, узявши на увагу сказане в § 3_1 розріжняємо: *шість — шостий* (церк.-слав. *шестый*) — *шести* (церк.-слав. *шести*) *жінка — жонатий — женихъ, вечір — вечора — вечеря, пшінка — пшоно — пшениця, шерсть — шорсткий, чернець — чорний, жерсть — жорстокий . . .*

В часі, коли *е* (*ь*) переходило в *о*, шипучі [*ж*, *ч*, *ш*, *щ*] були ще пом'якшені, тим то хоч: *кружок*, але — *кружечок, смушок — смушечок, дрючок — дрючечок, горщок — горщечок, книжок — книжечок, подушок — подушечок, дощок — дощечок, лійок — лієчок, лієчка . . .*

Але: *гайок — гайочок, райок — райочок.*

„*О*" замісць „*е*" або „*і*" часто маємо в формах вивідних: чорний — *чорніти*, щока -- *на щоці*, пшоно — *у пшоні* . . . більшість — *більшости*, свіжість — *у свіжості* . . . (завжди *о*), на подобу таких форм, як: певність — певности, радість – радости . . .;

4. випадне або вставне *о*: — **вставне й випадне „о"**

а) *вузол, вихор, мозок, вогонь* . . . в назив. відм. одн.

б) *верстов, дрохов, церков, буков, кроков, корогов, тиков, плахот, відьом, жінок, дощок* . . . [родов. множ. від: верства, дрохва, церква . . .]

Але від *лоб, рот, мох* — лоба, ротом, мохові . . .;

5. при *р* і *л* (*в*) між шелестівками: *вовк — вовка, торг — торгу, горб — горбом, кров, плоть брова* . . . див. § 5_2; — **л, р**

6. в таких окремих словах, в яких [у поодиноких говірках] буває хоч „*у*", хоч [в моск. мові] „*а*": *зозуля, козак, комин, комиш, кропива крохмаль . . . коштувати* (= „стоить" — не плутати з „*куштувати*" = „пробовать", отведывать"), *годувати, мордувати, сохнути* (і схнути), *тополя, хотіти* (і хтіти); — **а, у—о**

Про *-ований*, див. § 10_2; про „*о*" у кличному відм. іменників див. § 27_{3a}, в орудному, див. § $28_{1,3}$;

чужі слова 7. «Чужі слова, де чути „*о*“, треба писати по можливості так, як вони вимовляються у своїй мові: *доктор* . . . *адвокат*, *холера*, *вокзал*» (Ак.).

Про „*о*“ в чужих словах після „*л*“ див. § 22.

чуже „іо“ 8. «Чужоземне -іо- звичайно передається через *іо*: п*іо*нер, *ембріон*, *біоскоп*, соц*іо*логія . . .» (Ак.)

Про „йо“ в таких випадках див. § 9_1ґ.

Йо, ьо.

9. М'яке „*о*“ зазначуємо на письмі значком ***йо*** або ***ьо***.

1. „***Йо***“ пишемо:

а) на початку слова або складу: ***йо**го*, ***йо**му*, ***йо**лоп*, *ло**йо**вий*, *бо**йо**вий* . . .;

б) в середині слів, коли м'яке „о“ не зливається з шелестівкою, коли „*й*“ виразно чути (напр., після губних): *в**йо** - в**йо***, *солов**йо**вий*, *роз**йо**йкатися*, *з**йо**ржитися* . . .

в) в відміні займенників: ***йо**го*, ***йо**му* . . . *мо**йо**го* (мого), *мо**йо**му* (мому) . . ., *чи**йо**го*, *чи**йо**му* [див. §§ 68, 69, 71б. В говірках бувають і старші форми: его, ему . . .]

г) в чужих назвах в таких самих випадках: *Вороб**йо**в*, *Солов**йо**в* . . .;

ґ) в кількох словах, котрі більше поукраїнізувалися, чужоземне *-іо-* чергується з *йо* — однаково добре пишеться: *кур**іо**з* і *кур**йо**з*, *сер**іо**зний* і *сер**йо**зний*, окрім того: *буль**йо**н*, *міль**йо**н*, *медаль**йо**н* (Ак.) [§ 16_5];

2. „***ьо***“ пишеться:

а) після пом'якшених приголосних (голосівок): *л**ьо**х*, *л**ьо**н*, *с**ьо**годні*, *вс**ьо**го*, *с**ьо**мий*, *сл**ьо**за*, *гор**ьо**ваний*, *д**ьо**готь*, *т**ьо**хкати*, *н**ьо**го*, *н**ьо**му*, *ц**ьо**го* . . .

б) в чужих назвах: *Лін**ьо**в*, *Корен**ьо**в*, *Кошел**ьо**в* . . . (Ак.)

У.

10. „***У***“ пишеться:

у—в, в—у 1. з початку слова (пня), чергуючись із *в*: вона ж *учителює* — вона *вчителює*, з ***У**країни* — на ***В**країні*,

так *у нас* — так і *в вас*, був *учора*, був іще *вчора*, в *удови* — у *вдови*, він *увесь*, вона *вся*, багато *всього* — з *усього* . . . пор. § 6_2;

2. в наростковї *-ува-*:

а) в дієсловах, у дієіменнику: *купувати, напувати торгувати*; в дієприкметнику тих дієслів і в виводних від нього словах тоді, як не падає наголос на перший склад наростка: *вибудуваний* [але будований], *виторгуваний, будування, дарування* . . . (Ак.). нарост. -ува- -ований, -ування

б) у прикметниках: *білуватий, свинуватий, витрішкуватий, подовгуватий* . . . -уватий

Пишемо: *чував, бував, роздував, жував* — але: *ховати, вповати*;

3. в окремих словах, в яких у поодиноких говірках [чи в моск. мові] буває „*о*": *будяк, ворушити, куштувати* (див § 8_6), *мармур, мачула, пашурубурити, отруїти, парубок, яблуко, яблуня, яструб*. о—у

4. після „*л*" у чужих словах див. § 22.

5. про „*у*" в кличн відм. іменн див § $27_{1а\,\alpha,\beta,\gamma}$

Ю.

11. „*Ю*" пишемо:

1. в наростковї дієслів *-юва-*: *плюювати, клюювати, танцювати, горювати, царювати, студіювати* . . . (Ак.) — пор. § 10_2 —, але: опльований, заклььований; -юва —-ьований

2. після подвоєних шипучих [ж, ч, ш] в оруди. відм жіноч. іменників шелест. відм. [див. § 28_4, 38]: за *піччю, ніччю, подоріжжю, роскішшю* . . . (Ак.); після шипучих

3. у кличн. відм. іменник. чоловічого роду м'якої відміни (§ $27_{1б}$) й деяких жіночих пестливих імен (§ $27_{3в}$): *гаю* . . ., *Марусю* . . .;

4. в декількох нечисленних чужих словах після „л": (див. § 22_2) *ілюмінація, ілюстрація*. (Ак.) Див. іще, § $17_{1,5}$; чуж. слова після „л"

франц. u нім. ü — 5. в чужих словах на місці франц. „*u*“ або німецького „*ü*“: *Вюртемберг*, *Мюнхен*, *Гюго*, *Скюдері* (Ак.), *Кюв'є* [див. § 17$_{1,5}$]

Про апостроф перед „*ю*“ див. § 17.

Правопис зложених слів.

12. У правописі зложених слів трудність становить сполучний звук — ***о***, ***е (є)***, ***и***, особливо, після пом'якшених шелестівок, ***й*** та ***ж***, ***ч***, ***ш***, ***щ***.

1. „***о***“ пишеться

Сполучний звук „о“ — а) після корінних *ж*, *ч*, *ш*, *щ*:

вірш — *віршомаз*	сторч — *сторчогляд*
душа — *душогуб*	книш — *книшохап*
каша — *кашовар*	лічити — *лічозір*
клиша — *клишоногий*	ласощі — *ласощолюб*
гроші — *грошозаплод*	перший — *першорядний*
воша — *вошопруд*	чужий — *чужоземний*, *чужоземець*
ніч — *ночовид*	кожа — *кожом'яка*
піч — *печоглядини*	миша — *мишоїд* . . .
піший — *пішоход*	

б) після м'якого „*н*“: синій — *синьогуб*, *синьоцвіт*. задній — *задньоязиковий*, *задньопіднебінний*, передній — *передньоязиковий* . . ., але ж тут може бути сполучним звуком і „*є*“: *синєжупанник*, *заднєпіднебінний*, пор. § 12$_3$;

в) у зложених числових прикметниках, або у зложених словах, у яких перша частина зложення є головний числівник *один*, *два*, де-коли *чотирі*: *двосотий*, *чотирокутник*, *чотирорічний*, *одноповерховий* . . .; про *три* див. § 12$_{4а}$, про інші § 12$_{4б}$;

2. „***е***“ пишеться

„е“ — а) після *ж*, *ч* (*ш*?), але не корінних, а таких, що вийшли з м'ягчення *г*, *к*, (*х*?): око — *очевидний*, *очевидьки*, *очевидячки*, бог — *божевільний*, *божевілля*, рак — *рачешийки* . . .;

б) коли виразно чується, що те „*е*“ належить до першої частини зложеного слова: вище — *вищезгаданий*.

нижче — *нижчепідписаний*, може — *можебилиця*, себе — *себелюб*(ець) . . . ;

в) після небезумовно пом'якшених *л* і *ц*: земля (землею) — *землеписний*, *землепис*, лиця [лице] — *лицемір* . . ;

3. „*є*“ пишеться після безумовно пом'якшених (-*тт*-, -*й*-) життя (життю), життям . . . — *життєпис*, *життєдатний*, край — *краєвид*, *воєвода* . . . пор. § 12₁₆; „є“

4. „*и*“ пишеться „и“

а) тоді, коли перша частина зложення кінчається на „*и*“: межи — *межигір'я*, *межиріччя*, *межигірець*, *межинародній* і (міжнародній, — міжпартійний), *межиусобиця*, *три* — *триклятий*, *тризубець*, *трискладовий*, *трикутник* . . .

б) коли перше слово зложення є родов. відмінок числівника: *семиліток*, *п'ятизлотник* . . .

Б) ШЕЛЕСТІВКИ [ПРИГОЛОСНІ]

. Подвоєння шелестівок.

13. 1. Подвоюються шелестівки: зубні: *д*, *т*, *с*, *з*, плавкі: *л*, *н*, шипучі: *ж*, *ч*, *ш*, перед давніми -*ія* (-ья), -*ію* (-ью), -*іє* (-ьє), -*ії* (-ьї): *безладдя*, *безуряддя*, *суддя*, *сміття*, *багаття*, *браття*, *волосся*, *поросся*, *мотуззя*, *галуззя* , *весілля*, *Поділля*, *зілля*, *похмілля*, *насіння*, *ходіння*, *збіжжя*, *роздоріжжя*, *безгрішшя*, *клоччя*, *життю*, *в житті*, *весіллю*, на *весіллі* *ллє*, *ллють*, *тінню*, *міддю*, *ніччю*, як і в відповідних прикметниках (*життєвий*) і в зложених словах (*життєпис*) (Ак.). **перед давн. -ія, -іє, -ію, -ії**

Але — *дяк*, *ігумення*, *попадя*, *свиня*, *кутя* (Ак.), аналогічно ж: *суддею*, *ріллею*.

Але ж губні шелестівки, *р* і дві ріжні шелестівки в таких випадках не подвоюються: *луб'я, безголов'я, сім'я, подвір'я, пір'я, кров'ю, матір'ю, п'ю, п'є, у пір'ї* . . . *листя, щастя, смертю, жовчю, радостю* . . ., і в родовому відм множ. сер. роду іменник. на *-я*: *питань, бажань* . . . (Ак).

«Аналогічно з цими випадками не треба переносити подвоєння на чужі ймення; треба писати: *Вальян* (не — Валлян!), *Тальєкоццо, імброльйо, мільйон, Мольєр, барельєф, Нью-Йорк, Тьєр, Ґотьє*, себ-то, з однією приголосною буквою та з *ь*; а в таких словах, як *ад'юнкт* та *кон'юнктура*, пишеться апостроф, а не *ь*.» (Ак.), див § 17_5.

— нн — 2. Пишеться *-нн-* а) коли одне *н* належить до кореня, чи пня слова, а друге до наростка: день — *щоденник*, сон — *сонний*, одміна — *одмінний*, рано - *ранній*, баштан — *баштанник*, талан — *безталанний*, причина — *причинний* . . .;

б) у згрубілих формах прикметників (займенників) з наростком *-енн-*: *величенний, здоровенний, добренний, страшенний* . . .;

в) в деяких прикметниках: *спасенний, невблаганний* [Ак.], *численний* . . .

Але ж у дієприкметниках пишемо одне *н*: *зроблений, спечений, зварений, запроханий, виструганий, пооpаний* . . . (Ак.), як і в дієприкметникових прикметниках (з іншим наголосом): *печéний* (пéчений — дієприкм.), *варéний, товчéний, хвалéний, коханий* . . .

збіг однакових літер 3. Подвоюється шелестівка в словах [зложених, здебільшого], коли збігаються однакові літери: *оббити, відділ, ззаду, роззути, ізза, нісся, нався, трясся* . . . також *ззісти* (із'їсти) (Ак.), *роззявити, роззява, ссати, ввійти* (увійти), *ввесь* (увесь, весь), *вважати* (уважати), але пишемо: *отепер, оцей, отой, отут, отак* . . . — не змішувати їх з такими як: *от тепер, от цей, от той, от тут, от так* . . .), а також: *сімма, вісімма* (орудн.) — побіч: сімома, вісьмома § 55 е, є.

4. «В чужих словах не подвоюється приголосний звук: *класа*, *маса*, *каса*, *шосе*, *процес*, *професор*, *субота*, *група*, *суфікс*, *комісар*, *комісія*, *комуна*, *комуніст*, *інтелігент*, *ілюстрований*..; тільки звук „*н*" подвоюється в отаких словах: *манна*, *панна*, *ванна*, *Ганна*, *бонна*. — чужі слова

Але у власних назвах, здебільша, лиш у чужоземних (винятково в своїх), та в словах із церковної мови подвоюємо приголосний звук, згідно з вимовою чужоземців: *Една*, *Міллер*, *Мюллер*, *Ганнібал*, *Аннам*, *Колесса*, *Мекка*, *авва*, *Раввi*, *осанна* . . . В таких випадках треба вважати тільки на справжню вимову в чужоземців, а не на їхню графіку. Через те не пишемо двох приголосних у французьких іменах: де-*Бюсі*, *Брюсель*, *Франшвіль*, *Мюзета*, *Ґарона*, та з другого боку залишаємо подвійні приголосні в італійських іменах: *Ріголетто*, *Патті*, *Страделла*, *Тассо* . . . Пишучи німецьке: *Мюллер* з двома „*л*", рівночасно пишемо: *Рюкерт* [Rückert], *Гофман* [Hoffmann], бо й самі Німці так вимовляють» (Ак.). — чужі власні назви

Зміни шелестівок при збігові їх.

14. Як відомо, деякі шелестівки, зустрічаючись із другими, зміняються.

1. Так перед „*ч*"

а) переходять *ц* і *к* на *ч*: Німець — *Німеччина*, Турок — *Туреччина*, *Козаччина*, *Гайдамаччина*, *Хмельниччина*, *чумаччина* . . . — ц, к + ч = чч

б) *з* перед *ч* переходить на *ж*: показати — *покажчик*, мазка — *замажчити*, брязкати — *бряжчати* . . . — з + ч = жч

Інші приголосні перед „*ч*" лишаються, дарма що в вимові *т*, *д* переходить теж на „*чч*": *голубчик*, *кравчик*, *писарчук*, *ковальчук*, . . . *молодчик* [чути: молоччик], *салдатчина*, *тітчин*, *квітчастий* [чути: квіччастий], *безбатченко*, *отче*, *Коротченко*, *невістчин*, *тчу* [чути: ччу], *тче* . . . [пор. § $14_{,3}$]; — інші + ц

2. Так само шелестівки *ж*, *ч*, *ш*, *т* у вимові зміняються перед „*ц*" на інші звуки (зц, цц, сц, цц), але ж на пись- — ж, ч, ш, т + ц

мі збірегаються: діжка — *діжці* (чути: дізці), дочка — *дочці* (чути: доцці), юшка — *юшці* (чути: юсці), квітка — *квітці* (чути: квіцці), переможець — *переможці*, Запорожець – *Запорожці*, *братця* (чути: брацця), *отця* (вітця), *долітце* . . .

зц, зьц, цьц, сц — Отже треба розріжняти на пісьмі вище вказані сполучення зі сполученнями *зц, зьц, цьц, сц* (сьц): казка — *казці*, кузка — *кузці*, кицька — *кицьці*, гуска — *гусці*, Ониська — *Ониськці* . . . див. § $16_{2,\,3}$.

2 ступ. прикм. зш - жч сш — щ — 3. У другому ступні прикметників (прислівників), коли до коріня (пня) додається наросток *-ший*, то з попередніх шелестівок переходять *з, г* на *ж*, а *с* на *ш*, при чім *ш* в наростку переходить на *ч* (*зш — жч, сш — щ*), інші лишаються без зміни: вузький – *вужчий*, низький — *нижчий*, *ближчий*, дорогий — *дорожчий*, *кращий* (із: красший), *вищий* [так само: *дужчий*] . . . — але: *глибший*, *ліпший*, *тонший*, *більший*, *ширший*, *тихший*, *м'якший* . . .

Так само в вивідних дієсловах: *вужчати*, *дорожчати*, *кращати*, *тоншати*, *м'якшити*, *багатшати*, *рідшати*, *молодшати*[1]) . . .

4. Перед наростками *-ство*, *-ський*

к, ч, ць + ство ський — а) *-к, -ч, -ць* пня зміняються на *-цтво*, *-цький*: *козацтво*, *козацький*, *ткацтво*, *ткацький*, *молодецький*, *ловецтво*, *ловецький*, *Кобиляцький*, (Кобиляки) *галицький* . . . (Ак);

х, ш, с + —ство, — ський — б) *-х, -ш, -с* пня переходять на *-ство*, *-ський*: птах — *птаство*, *волоський* (Волох), *товариш* — *товариський*, *наський* (наш), *чеський* (чех), *руський*, *перський* . . . але: лях — *лядський*;

г, ж + —зтво, —зький — в) *-г, -ж* пня зміняються на *-зтво*, *-зький*: убогий — *убозтво*, Париж — *паризький*, Прага — *празький*, Петербург — *петербурзький*, пороги — *запорозький* . . .

---

[1]) Буває, що у пнів на *т, д* переходить *ш* у *ч*, тим то дехто й пише: *багатчий* — *багатчати*, *молодчий* — *молодчати* . . . Ред.

г) інші приголосні перед **-ство**, **-ський** не змінюються, а тільки ***-зський*** стягається в ***зький***: *братство*, *сусідство*, *братський*, *сирітство*, *сирітський*, *людство*, *людський*, але — *французький* (Ак.), *кавказький* . . . | інші + -ство, -ський

5. Так само буває з деякими прийменниками, коли вони у зложених словах робляться приростками, і з іншими приростками, що не суть прийменниками:

а) «приросток ***з***- (або із) перед глухими: ***п***, ***т***, ***к***, ***х*** змінює своє ***з*** на ***с***: ***с****питати*, ***с****тулити*, ***с****карати*, ***с****хилитися*, ***с****ходитися*; ***с****лід*, ***с****понад*, ***с****поміж*, ***с****перед*, ***с****посеред*; перед усіма ж іншими приголосними приросток ***з*** (чи із) не змінюється: *збавити*, *звести*, *зжалітися*, *зчарувати*, *зчистити*, *зцідити*, *зцілити*, *зшивати*, *зшиток*, *зсадити*, *зсісти*» (Ак.). Таксамо і приросток ***роз***-: ***рос***тикати, ***рос***кидати, ***рос***ходитися . . . але: ***роз***сипати, ***роз***чистити, ***роз***цідити; | з-, роз- + п, т, к, х, ф

б) всі інші приростки (***без***-, ***об***-, ***над***-, ***під***-, . . .) ніколи не змінюють дзвінких шелестівок на глухі: ***без****хліб'я*, ***без****путний*, ***без****честя*, ***об****сипати*, ***над****кусити*, ***під****шити*, ***від****проситись* (***од****проситись*) . . . | без-, об-, над-, під-

в) всі прийменники (коли пишуться нарізно) ніколи не змінюють дзвінких шелестівок на глухі: ***з*** *хати*, ***із*** *прощі*, ***без*** *каші*, ***з*** *журби*, ***без*** *шаблі* . . .; | „з" і інші прийменники

6. У займенникових і зворотних дієсловах [що мають -***ся***] «у другій особі однини теперішнього та майбутнього часу пишемо ***-шся*** [у вимові чуємо: ***-сся*** або ***-ся***]: *су****дишся***, *води****шся*** *боятиме****шся*** (чуємо: судисся, водисся, боятимесся або боятимеся . . .); у третій особі однини і множини теперішнього та майбутнього часу пишемо ***-ться*** (а не ***-ця***, як чуємо, або ***-ця***): *суди****ться***, *судя****ться***, *губи****ться***, *губля****ться***, *забороняє****ться***, *братиме****ться***» (Ак.) (а не судитьця, судицця, або судиця — як звичайно говорять). | -шся | -ться

7. Сполучення ***-чн-*** не зміняємо, дарма що в вимові майже все чути ***-шн-***, а пишемо: *безпе****чн****ий*, *яє****чн****я*, *сер-*

-чн- *дечний, місячний, помічний, помічник, влучний, вдячний, зручний, вічний, наочний* . . .

-чн- -шн- Але в таких словах, як: *рушник, рушниця, мірошник* (Ак.) пишемо ***-шн-***.

-сч = щ 8. Сполучення ***-сч-*** переходять на ***щ***: ***щастя, щасливий, щезнути, нащадок*** . . .

Випад шелестівок.

15. Випадають:

а) д, т перед „н" 1. ***Д*** і ***т*** в групах ***-здн-, -жсдн-, -стн-***: *празник, борозна, пізній, тижсня* (тиждень), *кожсний, пісний, чесний, напасний, напасник, пропасниця, власний, звісний, існувати, сучасний, водохресний, персня, ненависний. корисний, первісний* (Ак.), *нещасний, свиснути, шіснадцять*.. але — ***вістник.***

б) перед „л", „ц" Те саме відноситься до групи ***-стл-***: *щасливий* (щастя), *зависливий, жалісливий, песливий* [пестощі], *розіслати* (стелю) . . . і до групи ***-рдц*** у слові: ***серце.***

Навпаки: *стрівати, уздріти, заздрий, заздрощі.*

к перед „н" 2. „***К***" випадає в групах ***-скн-, зкн-***: *писнути, тріснути, блиснути, бризнути, плюснути, брязнути.*

л 3 „***Л***" випадає у групі ***-слн-***: *умисний.*

одна або друга 4. У групі ***-рнц-, -рдн-, здн-*** випадає одна з шелестівок: чернець — *черця* або *ченця*, милосердіє — *милосерний* або *милосердий, безглуздя — безглузний* або *безглуздий.*

„г" 5. „***Г***" випадає у словах: *тоді, завсіди, іноді* . . . і на кінці слів: *четвер, спасибі* . . .

„в" 6. У групах ***вс-, вст-, всх-***на початку (давній приросток: вос-) випадає „***в***": ***с***помин, ***с***пільний, ***с***теклий, ***с***тид, ***с***хід . . .

Ь.

16. Значка „*ь*“ уживається для відріжнювання пом'якшених шелестівок від твердих — на кінці складів: *стан* — *стань* . . ., — перед „*о*“: *тонути* — *тьопути* . . .

1. Але через те, що в українській мові шипучі (*ж*, *ч*, *ш*, *щ*), та губні (*п*, *б*, *в*, *ф*, *м*) звичайно не пом'якшуються [в де-яких говірках шипучі бувають подеколи м'які], то після них ніколи „*ь*“ не пишеться: *ніч*, *ріж*, *кличте*, *їдеш*, *берешся* . . . *кров*, *голуб*, *степ*, *сім*, *ставте*, *б'ю*, *хлоп'я* (див. § 17_1). **після шипучих і губних**

Та тільки не все на письмі можна кермуватись слухом. Буває так, що шелестівки вимовляються пом'якшено, а „*ь*“ не пишеться. Не слід його писати:

а) в закінченнях речівників [іменників] на *-ар*, *-ир*, навіть коли в родовому відмінкові маємо *-ря* [бо тоді „*р*“ у називн. відм. вимовляється майже в усіх говірках м'яко]: *цар*, *кобзар*, *секретар*, *писар*, *косар*, *лікар*, *вівтар*, *манастир*, *багатир* (царя, кобзаря . . .) — також: *звір*, *чатір*, *тепер*, *не вір*, *гіркий*, *Харко*, *Харків* [Ак.], *вечѐр* [вечеря], *тюрма*, *тхір*, *кір*, *тир* . . . словом, м'якого „*р*“ на кінці складів і слів на зазначується; **після „р“**

б) між двома пом'якшеними шелестівками (або взагалі між шелестівками, коли за ними стоїть *я*, *ю*, *є*, *і*, *ь*): *слід*, *сонця*, *віконця*, *світ*, *сміх*, *цвіт*, *кість*, *мислі*, *панський*, *користю*, *пізнє*, *життя*, *зілля*, *міддю*, *кінці*, *молодця* . . . (Ак.), див. далі (*в*), дарма що ми вимовляємо, тай треба так вимовляти: **сьлід**, **соньця**, **сьміх**, **сьвіт**, **цьвіт**, **кісьть** і т. д.; **між двома пом'якш. шел.**

в) після „*н*“ перед *ж*, *ч*, *ш*, *щ*: *менший*, *тонший*, *інший*, *кінчик*, *панщина*, *ганчірка*, *вінтувати* *хорунжий* . . . (Ак.). І так само не пишемо „*ь*“ після „*н*“ перед наростком *-ство*: *панство*, *свинство*, *міщанство*, *духовенство* . . . (вимовляємо, здебільшого: **паньство**, **свиньство** . . .). **після н перед ж, ч, ш, щ**

Примітка 1. Але правила *б*) й *в*) не відносяться до „*л*“;

коли тільки за ним не друге „*л*“, то після нього „*ь*“ ставиться: *більший, пальчик, бувальщина, пальця, смальцю, з закальцем, суспільство, польський* . . . (але – зілля, ріллю, ллємо . . .) (Ак.).

Примітка 2. Правило *б*) й *в*) порушується, коли пом'якшення шелестівки було перед твердою шелестівкою (в іншій формі слова); в такому разі „*ь*“ лишається й між пом'якшеними: редька — *редьці*, сторононька — *сторононьці*, Ониська — *Онисьці*, донька — *доньці, доньчин;* для „*л*“ навпаки: балка — *у балці*, скалка — *на скалці*, гілка — *на гілці, гілчастий* . . .

-сь — с г) після „*с*“ у таких словах (у моск мові „*ь*“ пишеться): *напис, запис, літопис, краснопис, перепис, випис, підпис, допис, скоропис, рукопис, правопис* . . .

2. За те треба „*ь*“ писати:

-ський, -цький а) «у наростках прикметників ***-ський, -цький*** після *с, ц*,: *бабський, братський, панський, людський,* -сько *Томашівський, козацький, ткацький, німецький, молодецький*» (Ак.) . . . і в наростку іменників ***-сько***: *хлопчисько, псисько, багновисько, страховисько* . . .

-зький Так само пишемо „*ь*“ після „*з*“ перед наростком ***-кий***, себ-то, ***-зький***: *французький, кавказький, низький, близький,* після „ц“ *вузький, грузький, слизький* ... і в таких словах, як: *Грицько, Яцько..., цяцька, цькувати, салати, лопуцька, багацько, зненацька* . . .

в закінч. відм. імен. б) в закінченнях після „*ц*“: *отець, хлопець* . . .. *яєць, лисиць, удовиць* . . . (Ак.), за винятком таких чужих слів: *гоц, коц, палац, шкіц;*

в) в закінченнях іменників жіноч. р. родов. відм. множини м'якої відміни, як от: *пісень, черешень, вишень, сотень, кухонь, їдален̆ь, спален̆ь, Лубень* . . . (у моск. мові немає);

дієсл. г) в закінченнях 3 ос. одн. і множ. дієслів теперішнього й майбутнього часу та 2 особи множ. наказового [вольового] способу: *сидить, сидять,* . . . *ідіть, беріться* . . , див. § 14_6;

д) в чужих словах після „*л*“ і інших пом'якшених приголосних [шелестівок] перед приголосною або йотованою голосівкою: *Бельвю, Мюльбах, Тальякоццо, Вальян, імброльйо, мільйон, Мольєр, барельєф*, ***Нью-Йорк, Тьєр***, *Ґотьє, рельєфний, бульйон, льє* (франц. lieu), *медальйон* . . . (Ак.). — в чужих словах

Апостроф (протинка) [’].

17. Протинка ставиться між шелестівкою й йотованою голосівкою ***(я, ю, є, ї)***, коли та шелестівка не пом'якшується, лишається твердою й не зливається з йотованою.

Ставиться вона:

1. «після губних (***п, б, в, м***): *б'ю, б'є, б'ється, баб'ячий, безхліб'я, голуб'ята, п'ять, реп'яхи, пуп'янок, пов'язати, в'язи, в'ялий, в'юн, безголов'я, в'ється, в'язнути, м'який, тім'я, вим'я, м'ясо, ім'я, м'яло, м'ясниці, рум'яний, на тім'ї, на безриб'ї*» . . . (Ак.); тільки ж, як перед йотованою голосівкою є дві, чи три шелестівки, протинки «не пишеться: *святий, свято, різдвяний, морквяний, цвях, звязок, розвязувати, звязувати* . . . (Ак.), *мертвяк, червяк*, . . . і в таких чужих словах, як: *бюджет, бюст, бюро, бюрократ, Вюртемберґ, Бельвю, Мюллєр*, і в інших чужих іменнях, де буквою „*ю*“ передається німецьке „ü“ та французьке u» (Ак.); — після губних

2. «в деяких словах перед йотованою голосною (голосівкою) після „*р*“: *пір'я, бур'ян, подвір'я* (де чути інакшу вимову, ніж у: *рябий, рясний*)» *узгір'я, матір'ю, твар'ю, Мар'яна, пір'їна* . . . «і в словах, таких як: *кур'єр, кар'єра, ар'єргард*» (Ак.). Тільки ж там, де „*р*“ є після шелестівки, апострофа не ставимо: *вістря, повітря* . . .; — після „р“

3. «після приростків, що кінчаються на приголосний звук (шелестівку), перед йотованою голосною (голосівкою): *з'їхати, під'їхати, в'їхати, об'їхати, з'ясувати, без'язикий, з'єднаний, об'єднаний, з'їсти* (і ззісти), *роз'яснити, з'явитися, з'явище* (останнє слово не треба плутати з словом «*зявище*», що відповідає московському «хайло») (Ак.). Але ж — після приростків

треба писати: *зосібна*, *зокрема* (не з'окрема . . .), *зуміти*, *підучити* . . .;

4. після „*х*" і „*к*" в таких словах: *слух'яний* (і — слухняний), *Лук'ян* . . .;

5 у чужих словах:

а) після „*р*", див. вище, під. 2;

б) після чужих приростків ***ад***- (ad-), ***кон***- (con-), ***об***- (ob-), ***суб***- (sub-) перед йотованими приголосними: *ад'юнкт*, *кон'юнктура* . . . (Ак.), *ад'ютант*, *кон'югація*, *об'єкт*, *суб'єктивний* . . .

Губні: б, п, в, ф, м.

18. 1. Про їх твердість див. § 16_1.

2. „***В***" пишеться:

„в" перед „у" а) перед початковим (звичайно наголошеним) „*у*": *вуж*, *вузько* (вузький), *вудка*, *вудлище*, *вугілля*, *вузол*, *вулік*, *вус*, *вулиця*, *вухо*, *вустілка*, також: *вухналь* (і ухналь), *вудила*, *вуздечка*, але завжди — *учень*;

„в" перед „і" з — о б) перед „*і*" (з *о*) в назвуці: *він* (відціль і — *вона*, *воно*, *вони*, див. під в), *від* (і *од*), *вівця* (овець . . .), *вісь* (оси), *вітчим*, *вітця* (і *отця*), *вівця* (овець, овечий . .), *вівса* (овес), *вікно*, *віспа*, *вірлячий*, *вірла* (і *орлячий*, *орла*), *вістря*, *вісім* (восьми, восьмий) . . .; також: *вільха*, *вільгота*, *віщо* (на віщо, за віщо), *у вічі*, *віч-на-віч*, *вічко*, *вівтар*, ***В****ірменин* — а далі: *війя'*, *війце*, але: *осел*, *осла*, хоч — *віслюк* . . .;

перед „о" в) перед початковим „*о*": *вогонь*, *вогню*, *вогняний*, *вона* (див. під. б), *восьми* (див. під. б) . . .;

в середині слова г) в середині слова між голосівками. *павук*, *павутиння*, *живу*, *живемо* (не — жию . . .), *Радивон*, *осавула*, *гавун* . . .;

ол + шел. ґ) на кінці складів у групі **ол** + шелестівка: *вовк*, *повний*, *човни* . . . (вимовляється коротке ў) і в минулому часі чол. роду дієслів (із „*л*" — теж вимовляється як коротке ў): *казав* (казала . . .), *ходив* (ходила . . .), *боров*, *чув* і т. д.;

д) про *в — у* (чергування) див. § 10_1;

чуж. гол. + и — гол. + в е) «„*в*“ передає чуже „*у*“ в дифтонгах, отже, напр., «чуже au передаємо через „*ав*“: *автор, автографія, авдиторія, авдієнція, лавровий, Август, Австрія, фавна, фавністичний, Таврія, авкціон . . .*; аналогічно — *локавт, бравнінг . . .*; тільки перед голосними (голосівками) передаємо той дифтонг через *ау*, а не — через *ав*: *Ауе, Ауербах, Шопенгауер*» (Ак.).

ф у чужих словах 2. «Звук „*ф*“ у чужих словах, недавно взятих і в нашій мові ще не зукраїнізованих, передаємо через *ф* (а не — хв): *форма, Франція, фабрика, фінанси, філологія, фосфор, маніфест, офіцер, фаховий, факт, фасон, фаетон, фамілія, фантазія, фарба, фортуна, філософ*» (Ак.), див. іще § 19_6.

ріжні губні 3. Поодинокі губні появляються в деяких окремих словах, де ми сподівалися б інших шелестівок: *ведмідь звомпити* (не — вонпити), *мандрувати* (мандрівка), *млинець, тулуб, стовп, комір, картопля . . .*

Зубні: д, т, с, з, дз, ц, н.

д—т 19. 1. „*Т*“ появляється замісць етимологічного „*д*“ у таких словах: *тхір, тхнути* (пор. дихати, моск. хорек); *жертка* [і жердка] . . .

к, ґ — т — д 2. Пом'ягчене „*т*“, „*д*“ подекуди в вимові (звичайно перед „*і*“) переходить у *к, ґ*, але ж на письмі ми залишаємо *т, д* і пишемо: *тісний* (не — кісний), *тіло* (не — кіло), *для* (не — ґля), *діти* (не — ґіти) . . .

т, с перед дзвінкими 3. Етимологічне „*т*“, „*с*“ залишається, дарма що в вимові перед дзвінкими переходить на — *д, з*: *боротьба, клятьба, отже* (але — адже), *осьде, просьба* (але — *призьба* і *приспа*) . . .; **д перед глухими** так само „*д*“ залишається скрізь у зложених словах: *відціль, відтіль, відкіль, відколи, двадцять* (див. § 75ж), *відкидати, відпустити* і т. д.

щ — ц, ч — ц, с — ц, т — ц 4. „*Ц*“ пишемо в таких словах: обіцяти (обіцянка), *працювати, міцний, міць, цікавий, цурка, цей, оцей, відціль* (але відусіль), *місце, замісць.*

з — дз

5. „*Дз*“ а не, „*з*“ пишемо в таких словах: *дзвін*, *дзвіниця*, *дзвонар*, *дзвонити*, *дзуськи*, *дзелень-дзень* (дзеленькати), *дзюрчати*, *дзіндзівер*, *дзюб*, *дзьобати* (і — дзьоб, дзюбати), *бриндзя*, *Гандзя* . . . Пишемо: *позика*, *позичати*, *доброзичливий*, а так само: *пором* [моск.— паром].

ж — з

чуже ϑ, th — т

6. «У словах недавно або не дуже давно взятих», чуже ϑ, *th* на письмі передаємо через *т* (не через — ф): *катедра*, *Атени*, *ортографія*, *міт* (не — міф), *анатема*, *апофтегма*, *Бористен*, *логаритм*, *аритметика*, *патос*, *Пітаґор*, *етер* і т. ін.

Здебільша те саме правило прикладається й до слів та до ймень, давно взятих, напр.: „*Теофан*, *Теодосій* (або Тодос). Але є скількись слів цієї категорії, де пишеться „*ф*“ або „*хв*“, а іноді й *х*: *Федір* або *Хведір* (рідше *Тодір*), *Тимохвій* або *Тимофій* (рідше — *Тимотей*), гора *Афон* (рідше — *Атон*), *Хома* . . . Коли такі ймення відносяться до людей західної Европи, а не до українців, то треба писати тільки „*т*“: *Тома Аквінський* (а не — Хома)» (Ак.).

7. Про перехід *т*, *д*, *с*, *з*, на — *ч*, *дж*, *ш*, *ж* див. § 20_2.

Шипучі: ж, ч, ш, щ, дж і піднебінне й.

отвердіння

20. 1. Шипучі шелестівки (*ж*, *ш*, *щ*; *ч*, *дж*), крім випадків подвоєння (*збіжжя*, *піччю* . . .), скрізь отверділи. *піч*, *ріж* [§ 16_1], *біжать*, *тріщать*, *душать*, *курча*, *горща*, *жовчу*, *пригорщу*, *лоша*, *лошати* . . . [див. § 1_2].

шипучі з зубних

з, с, т — ж, ш, ч

2. Вони являються з пом'ягчення *з*, *с*, *т*: лазити — *лажу* (не — лазю), возити — *вожу* (не — возю), *вожений*, носити — *ношу* (не — носю), *ношений*, просити — *прошу*, *прошений*, крутити — *кручу*, *кручений*, вертіти — *верчу*, *верчений* . . .

д — дж

Що до „*д*“ в подібних формах, то воно звичайно переходить на *дж* (якого, до речи, ні в усній мові, ні на письмі розділювати не можна, § 23_4) ходити — *ходжу* (а не — ходю або хожу), водити — *воджу*, *воджений*,

відродити — *відроджую, відроджений, відродження*, ненавидіти — *ненавиджу*, росповсюдити — *росповсюджую, росповсюдження, росповсюджувати*, твердити — *затверджую, затверджений, затвердження*, смердіти — *смерджу*, сидіти — *сиджу, насиджений* . . .

Коли слова з таким „*дж*“ стоять у іншій асоціяції (звязку), наприклад, із прикметниками, то „*дж*“ переходить на *ж*: *захожий, пригожий* (годжу), *ведмежий* (ведмідь) — як свіжий, чужий . . . д – ж

ст, ск в відповідних випадках переходять на *щ*, *зд* на — *ждж*, *зк* на — *жч*: пустити — *пущу* [не — пустю], мастити — *мащу, мащений*, лускати — *лущити, лущу, розлущений*, їздити — *виїжджати* [не — виїзжати]. *їжджу* [не — їздю], *виїжджений*, брязкотіти — *бряжчати, бряжчу*, близький — *ближчати* . . . див. іще §§ 14_3, 59_6. ст, ск—щ зд—ждж зк—жч

3. „*Ж*“ й „*ч*“ із *г*, *к* у дієслів у тепер. часі і в І ос. одн. і 3 ос. множ: могти — *можу, можуть*, лягти — *ляжу, ляжуть*, берегти — *бережу, бережуть, стережу — стережуть, стрижу — стрижуть* . . ., пекти — *печу, печуть*, текти — *течу, течуть*, товкти — *товчу, товчуть* . . .; у наказовому (вольовому) способі: *ляж, ляжмо, ляжте, бережи, бережім, бережіть, стережи, стрижи, печи, товчи*, пор. §§ 59_5, 62_1. шипучі з „г“, „к“ в дієслів

4. Шипучі *ч, ж, ш* появляються в окремих словах:

ч — *чапля, чіпляти, зачіпка . . . почта, учта, причта, учтивий, почтивий, хоч*; ц . . . — ч

ж — *дражнити, ріжниця, розріжняти . . . страждати, жужмом, вздовж*; з . . . — ж

ш — *шабля, шпичка, шкрябати.* с—ш

5. *Щ, дж* пишемо в таких словах: *дощ, кущ, горщик, дощок, дощечка, пригорща . . . дріжджі, ґандж, ґанджовитий, ґринджоли* . . . і на початку слів: *джерело, джиджджати, джгут.* ж, ст, с—щ жж, ж—дж

й 6. „*Й*“ після голосівок пишеться:

а) в називн. одн. прикмети. (займен., числівн., дієприкметн.) чолов. роду: *свіжий* [хліб], *третій* [раз] . . .;

б) в дав., місцев. одн. жін. род. прикметників (займен, числівн. дієприкм.): *старшій* (сестрі), *у тій* (балці), *на третій* [сторінці] . . . В народніх говірках цього „*й*“ подекуди не чути;

в) в формах наказового (вольового) способу дієслів: *стій, стійте, напій, напійте, май, майте* . . .;

г) крім того, в таких словах: *жайворонок, чамайдан, військо, війна, Марійка, дійка* . . .

7. „*Й*“ не пишеться:

а) в наростку прикметників 2 ступня *-іш-*: *старіший, миліша* . . . (Ак.);

б) у визвуку прислівника: *далі*.

в) в числівниках (подекуди так говорять): *дванадцять*, (не — дванайцять), *двадцять* (не — двайцять), див. § 55ж.

Задньопіднебінні: к, х, ґ, г (гортан.).

-к, -г в дієім. дієслів **21.** 1. В українській мові дієслова з пнем на *к, г* перед закінченням дієіменника *-ти* залишаються (не переходять у „ч“); тому пишемо: *пекти, текти* . . ., *лягти, могти, стригти* . . . і так само: *мерхти* . . .

. к 2. „*К*“ пишеться в словах: *локшина, локша, мозок, різка, м'який, м'якший* (без *г*), *проскура* . . .

«В чужих словах, де чується „*к*“, треба писати по можливості так, як вони вимовляються в своїй мові: *доктор* (не — дохтор), *доктринер* . . .» (Ак.) *кондуктор, Віктор, Букарешт* (не — Бухарест) . . .

г 3. „*Г*“ пишеться в таких словах:

а) *нігті* (ніготь), *кігті, мигтіти, легкий, легший* . . . *стягнути, вистигли, стогнати, тягнути*, . . .

б) на початку таких слів: *галун, Ганна, ганус, гарбуз, гармата, гвинт, гикати* (і ікати), *горіх, горобець, гострий;* не пишеться „*г*“ на кінці слів: *четвер* (чет-

верга), *спасибі*, *далебі*, *пробі*, *набор* (і *наборг*) [див. § 15$_5$] і в слові: *бодай*.

4. „*Ґ*" пишеться в таких українських словах: *ґава*, *ґудзик*, *ґанок*, *ґирлиґа*, *дзиґа*, *ґрунт*, *дзиґлик*, *ґуля*, *ґавра*, *ґандж(а)*, *ґанджовитий*, *ґвалт*, *ґеґекати*, *ґедзь*, *ґерґотіти*, *ґніт(ґнота)*, *ґринджоли*, *ґулий*, *ґуральня*. ґ

5. Звук „ґ" (g) в чужоземних словах передаємо через „г": *гімназія*, *телеграф*, *генерал*, *газета*, *термінологія*, *психологія*. (Ак.). Зате в чужих прізвищах точно одрізняємо g (ґ) од h (г): *Гюґо* (Hugo), *Ґутгейль*, *Ґріґ*, *Гартман* (Ак.) . . . ґ—г

Те саме відноситься і до всіх інших прізвищ, себ-то, до назв країв, міст, гір, річок, морей і т. д.; до ймень власних, наскільки вони не прийшли до нас через церковні книги; тим то пишемо: *Ґуяна*, *Вюртенберґ*, *Ґренландія*, *Ґібральтар*, *Ґвадальквівір*, протока *Берінґа*, *Гамбурґ*, *Гавана*, *Гаїті*, *Сагара* (не — Сахара), *Гоанго* (річка — не Хоанхе) і т. д. — але ж *Голгофа*, *Галилея*, *Генезаретське Озеро* і т. д.

Л, Р.

22. 1. „*Л*" пишемо в таких словах: р—л

а) *лимар*, *лицар*, *срібло*, *плигати*, (*фельдшер*: Ак.);

б) у 3 ос. мн. дієслів. 2 відміни після губних пнів на подобу 1 ос. одн.: *куплять*, *луплять*, *ломлять*, *мовлять*. див § 58$_7$; 3 ос. множ. по губн.

Але такі слова: *солом'яний*, *здоров'я*, *дерев'яний*, *коров'ячий*, *знечев'я* . . . — пишемо без „л";

в) «у чужих словах звук „л" на письмі здебільшого не м'якшимо, себ-то пишемо по „л" букви: *а*, *е*, *о*, *у*, а не — я, є, ьо, ю: *класа*, *план* . . . *легальний*, *лекція* . . ., *логіка*, *лозунг* . . ., *Лузітанія*, *клуб* (Ак.); тільки в декількох нечисленних словах, що дійшли до нашої мови через польське посередництво, ми маємо м'яке „л", напр.: *пляшка*, *клямка*, *ляда*, *лямпа*, *канцелярія*, *льох*, або ще: чужі слова

ілюмінація, *ілюстрація* (останні не без французького впливу: illumination, illustration»). (Ак.).

«Перед йотованими голосними та перед приголосними (шелестівками) „*л*“ у чужих словах пом'якшується: *імброльйо*, *рельєфний*, *барельєф*, *льє*, *мільйон*, *бульйон*, *Тальякоццо*, *Вальян*, *Мольєр*, *марсельєза*, *Бельвю*. *Мюльбах*, *Дільман*, *Тільмон*» (Ак.); див. іще §§ 1_4, 2_5, 4_4, 6_{11}б . . .;

г) Про пом'ягчення „*л*“ див. § 16, примітка 1, 2.

. . . — р 2. „***Р***“ пишемо в словах:

жерсть (моск. жесть), *жорстокий* (моск. жестокий), зате у слові „*вистачати*“ „*р*“ не пишеться.

Про пом'ягченя „*р*“ див § 16_{1a}.

Перенесення слова.

23. При переношуванні слів з одного рядка в другий треба додержуватись таких правил:

1. Переносити, як і залишати, не можна менш ніж одного складу: о—бід, грі—є, ста—єш, по—ко—ти—ли-ся . . .

2. У словах зложених і сприросткованих не можна відривати ні однієї шелестівки від другої частини зложення:

про — йдисвіт, пройди — світ, чорно — бривий, ви — співати, розі — слати, рос — трусити . . .

3. Коли виразно відчувається в слові наросток, то ні від нього, ні від коріня слова не можна відривати ніякої шелестівки:

брат — ство, сусід—ство, близь—кий, україн—ський книж—ка, бать—ківський, батьків—ський, скарб—ниця.

4. В інших випадках групи шелестівок здебільша поділяємо між сусідніми складами, кермуючись своїм слухом, але *дз*, *дж*, коли вони визначають один звук [§ 20_2], не розділяємо:

поч—та, дзер—кало, дер—жати, пер—ший, жерт—ва, лед—ви, крох—маль, ниж—чий . . . але: си — джу, ґрин — джоли, брин—дза.

Групи *сп*, *ст*, *ск* здебільшого не розриваються: ві—спа, гу—стий, ко—сти, па—ска, ві—стря . . .

Письмо сукупно, нарізно та з розділкою (-).

24. 1. **Зложені слова.** Зложені слова пишуться сукупно, коли означають суцільну тямку [поняття], коли в нашій свідомості не розщеплюються або слабо розчленовуються складові тямки: *горицвіт, вернигора, боривітер, зайдиголова, бабодур, білозір, верболіз, віршомаз, гречкосій, ліворуч, правобіч, нісенітниця, скособочитись, великдень, добривечір, добраніч* . . . — **Зложені слова** / **сукупно**

Коли ж складові тямки таких слів виступають у нашій свідомості самостійніше, то й на письмі такі слова звязуються лише розділкою: *дівич-вечір, багат-вечір, святвечір, гадай-зілля, не-чіпай-зілля, невір-земля, не-минай-корчма, люби-мене, сам-самісінький, голен-голісінький, кінець-кінцем, сяк-так, вряди-годи, будь-що-будь, раз-у-раз, де-не-де, помалу-малу* . . . — **з розділкою**

Так само звязуються розділкою таких двоє слів, що в нашій свідомості кожне живе про себе самостійно, але ж у сполуці творять нову тямку: *хліб-сіль* [гостинність], *батько-мати* [батьки], *одним-одна* [однісінька], *сумний-невеселий* [дуже сумний], *Австро-Угорщина, Чехо-Словакія* . . .

2. Прийменники.

а) З іменниками й прикметниками прийменники пишуться сукупно, коли становлять собою нероздільну частину їх (часто такі йменники та прикметники й не вживаються без прийменника): *припічок, защіпка, назва, допис, вигадка, підсвинок, допитливий, принагідний, допомічний, заздрий* . . ., не кажучи вже про дієслова (винести, занести . . .) . . .; так само: *півкварта, півпарубка, полукіпок* . . . — **Прийменники з іменниками**

б) у прислівниках прийменники пишуться сукупно: *безліч, взагалі, вздовж, відкіля, відразу, відти, вдосвіта, вкупі, вниз, вперед, вперше, вповні, вранці, до-* — **з прислівниками**

купи, додому, досить, завбільшки, завдовжки, завидна, завширшки, завчасу, заздалегідь, заледви, замісць, занадто, заразом, зате, зверху, звідсіль, звільна, згодом, згори, здавна, знадвору, знестяму, знечев'я, знехотя, зовсім, зразу, зрештою, наздогін, навипередки, навколішки, навмання, навмисно, навпростець, навстяж (навстежей), навхрест, надаремно, надармо, назад, назустріч, наліво, наосліп, наперед, напослід, направо, напроти, нараз, нарешті, насамперед, наскільки, натомісць, нашвидку, наскільки, осторонь, охляп, підчас, побіч, поверх, повище, поволі, подекуди, позавтра, позаду, позавчора, позаторік, поздовж, помалу, понайбільше, поночі, попереду, попросту, пораненьку, поруч, потиху, потому, потім, потроху, почасти, проте, справді, спересду, спершу, спочатку . . .

зложені прийменники в) зложені прийменники пишуться сукупно, хоч пишуть і через розділку: *ізза* й *із-за*, *спід* і *з-під*, *знад* і *з-над*, *понад*, *попід*, *попри*, *поза*, *задля*, *споміж*, *спонад*, *спопід*, *посеред* . . .

ся 3. **Ся** (сь), **му**, **меш** . . . У дієсловах „***ся***" (сь), і *му*, *меш*, *ме* . . . [майбутн. час] пишеться сукупно: *крутитися, сміялись, порвавсь, ходитиму,носитимеш . . .*

Так само ***сь*** пишеться сукупно в інших словах: *хтось, когось, щось, чомусь, десь, кудись, скількись . . .*

не 4. „**Не**" пишеться зо словами сукупно, коли воно є невід'ємна частина їх: *ненавидіти, необачний, знестяму, знехотя, невжє, неволя, ненависть, неохайність, нелюб, нерухомо, небезпечно, недобрий . . .*

Коли ж служить для заперечення, то пишеться окремо: *я не хочу . . ., він не любить . . .*

же, ж, би, б й 5. **Же** (ж), **би** (б), **й** звичайно пишуться нарізно: *знав* ***би***, *знали* ***б***, *коли* ***б*** *знав*, *де* ***б*** *нишком сидіти*, *хто* ***б*** *це*, *як* ***би*** *ви знали*, *але* ***ж***, *іди* ***ж***, *хотів* ***же***, *ой що* ***ж*** *то*, *така* ***ж*** *гарна*, *як* ***же й*** *весело*, *та* ***ж*** *він не прийде*, *бо* ***ж*** *це не гаразд . . .*

Одним словом — **же, би (ж, б)** пишуться нарізно, коли становлять собою окреме словечко і можуть навіть

переміщатись у виразі або зникати, наприкл.: *хто б це не зробив — хто це не зробив **би** . . .*; *бо **ж** це не гаразд — бо це **ж** не гаразд*; *куди **б** не пішли — куди не пішли **б***; коли ж **же**, **би** (**ж**, **б**) є невід'ємна частина якогось слова і вже творить із ним окрему тямку, то пишуться сукупно: *отже, адже, теж, атож, також, ніж, аніж, ніби, нібито, коби* (коб), *щоб . . .*

Теж і **щоб** треба розріжняти від **те ж**, **що б**: *я **теж** прийду — я казав **те ж**, що й товариш каже*; *роби так, **щоб** не перероблювати — **що б** не робив, роби уважно . . .* **Теж, щоб**

Коли б і **як би** також іноді пишуть сукупно, але краще цього уникати. **коли б** **як би**

У зложених сполучниках *й* пишеться нарізно: *пішов та **й** не вернувся, коли не знаєш, то **й** не кажи.* **й**

6. **Де-**, **-будь**, **-небудь** і інші часточки пишуться з розділкою: *де-хто, де-що, у де-кого, де-чим* (але прийменник зовсім розриває їх: *де в кого, де на кому . . .*), *де-інде, де-небудь, де-який, який-будь, хто-небудь . . .* **де-, -будь, -небудь**

7. **По-** у прислівникових виразах пишеться з розділкою: *по-перше, по третє, по нашому, по вкраїнському по-чеському . . .* **По-**

МОРФОЛОГІЧНІ ЗАМІТКИ.

Тут подаються вказівки форм відмінних розрядів слів для тих випадків, коли ті форми в живій народній і в літературній мові вживаються в ріжних варіянтах, або плутаються з іншими, навіть не вкраїнськими.

Чимало таких вказівок уже пороблено в попередньому розділі (Правопис), і тут у такім разі ми лише покликуватимемось на них.

Огляд подається у звичайній граматичній схемі: іменник, прикметник, займенник, числівник і дієслово, спочатку однини, потім множини, і на кінці кожної частини мови зразки відмін.

А) ІМЕННИК.

Роди.

жіноч., сер. — чолов.

22. 1. До чоловічого роду належать, між іншим, такі йменники: *барліг*, *біль*, *глиб*, *дріб*, *дур*, *жаль*, *кір*, *міль*, *насип*, *осокір*, *пил*, *полин* (і полинь), *посуд* (і посуда), *розрух*, *підпис*, *рукопис* (див. § 16_5), *Сибір*, *степ*, *ступінь*, *шир*, *ярмарок* . . . *дишель*.

чол., сер. — жін.

2. Жіночого роду, між іншим, є такі йменники: *адреса*, *відпустка*, *завіса*, *класа*, *картопля*, *криза*, *недуга*, *пара*, *перерва*, *путь* (лише в називн. і знах.), *салата*, *тополя*, *фаза*, *флота*, *харч*, *шалвія*, *євангелія* . . .

жін., чол. — сер.

3. Середнього роду є йменники: *стерво*, *шатро* . . .

ОДНИНА.

Називний відмінок.

23. 1. «До **твердої** одміни чоловічого роду належать речівники [йменники] з закінченнями (в називн. відм.) на твердий звук (тверду шелестівку, *о*, *а*), а до **м'якої** — речівники на *ь-*, *й-*, *я-*, *-ьо*, на шиплячі, *ж*, *ч*, *ш*, *щ* і ті слова на *-ар*, *-ир*, що в родовому відмінкові мають на кінці -я» (Ак.); **середня** тверда відміна має в називн. відм. одн. закінчення *-о*, м'яка — *-е*, *-я* (див. § 2_1); **жіноча** тверда — -а, м'яка — *-я*, *-жа*, *-ча*, *-ша*, *-ща*. **Відміни тверді, м'які**

2. Є ще жіночі йменники з закінченням на шелестівку, є й середні, що кінчаються на *-а* (див. § 1_2), *-я* і мають шелестівковий пень (обидві ці відміни зве де-хто шелестівковими). **шелестівкові відм.**

3. Чужі йменники (сер. роду), такі, як: *бюро*, *депо*, *пальто*, *шосе* . . . відміняються нарівні з іншими; те саме відноситься до чужих імен власних чоловічого роду, які теж відміняються: *Рікардо*, *Орляндо*, *Міляно*, *Аріосто* . . . **чужі імен. на „о"**

4. Іменники: *церква*, *морква*, *бруква*, *корогва* — приняли закінчення *-а* в називн. відм. і відміняються як усі інші жіночі йменники твердої відміни. **імен. -ов — ва**

5. Осібні закінчення мають: *пані* (м'яг. відм.), *мати* (шел. відм.). **пані, мати**

Родовий відмінок.

24. Родовий відмінок має:

1. в іменників чолов. род. закінчення *-а* (*-я*), *-у* (*-ю*); хоч не можна подати точної вказівки, коли вживається те, чи інше закінчення, проте ж до певної міри вживання їх визначають такі правила: **Чолов.**

а) *-а* (*-я*) вживається при іменах, що означають індивідуальні, або точно оформлені й визначені тямки, як от живі істоти (завжди *-а*, *-я*); *брата*, *комісара*, *купця*, *лиходія*, *Шевченка*, *коня*, *сокола*, *метелика* . . .; **-а**

певні частини цілого (ріжні міри); *гарця*, *пуда*, *карбованця*, *аршина*, *метра*, *січня*, *жовтня*, *вівтірка*, *четверга*, *тижня*, *місяця* . . . отже: віку, простору, часу, навіть — року, тоді як: *плуга*, *носа*, *вуса*, *пальця* . . .

-у б) інші йменники, такі, що означають тямки гуртові, масові або абстрактні, переважно мають закінчення *-у* (*-ю*), як от родові, збірні, матеріяльні: *маку*, *перцю*, *часнику*, *миру*, *базару*, *народу*, *пролетаріяту*, *всесвіту*, *бору*, *молочаю* . . .; ті, що означають одноманітну масу, середовище: *піску*, *снігу*, *гною*, *меду*, *квасу*, *льоду*, *туману*, *цукру*, *тютюну*, *ячменю*, *попелу*, *вогню*, *дьогтю*, *льону*, *жиру*, *олію* (олій), *солоду*, *гороху* . . .; безформні явища природи: *вихру*, *грому*, *дощу*, *морозу*, *вітру*, *гряду*, *жару* . . ,; що визначають чинність, змислові враження, душевні зворушення: *почину*, *розбою*, *дару*, *болю*, *жалю*, *плачу*, *тягару*, *гніву*, *страху*, *сміху*, *ляку*, *суму*, *дотепу*, *запалу*, *підпалу*, *заходу*, *смутку*, *клопоту* . . .; також назви тямок абстрактного характеру й установ, особливо, чужомовного походження: *акму*, *факту*, *стилю*, *імперіялізму*, *курсу*, *поступу*, *побуту*, *стану*, *звичаю*, *уряду*, *комісаріяту*, *колективу*, *штабу* . . .

-а — -у в) коли йменник уживається то зі значінням *а*), то *б*), то в залежності від цього, здебільшого, змінюються й закінчення род. одм. одн.: «*нема каменя*" (=нема грудки з певної маси) — «*нема каменю*» (= нема будівельного матеріялу), «*на дереві нема й листа*» (= одного листка) — «*на дереві нема вже листу*» (= листя), «*не вбив звіра*» (= вовка, лисиці . . .) — «*багато звіру*» (= вовків, лисиць . . .), «*виїхав із ліса*» — «*привіз лісу*» (=будівельн. матеріялу; у першому реченні може бути і «*з лісу*», у другому ж тільки так), «*підступив до стола*» — «*запросили до столу*» (= обідати, їсти; „*стіл*" у цьому останньому реченні означує далеко складнішу й менш визначену тямку), ,,*взяв того жолудя*" — ,,*взяв того жолудю*" й т. п.; так само, коли тямки, зазначені під *б*), персоніфікуються.

то й закінчення родов. одн. буде вже не *-у* (*-ю*), а — *-а* (*я*): *Не кликали Вітра й Мороза, дістав листа від Івана Мороза* (прізвище) . . .

2. Іменники середнього роду з наростком *-ят-*, *-ен-* (ім'я) мають закінчення *-яти*, *-ени*: *теляти*, *горщати*, *імени* . . .; в інших відмінах *-а*, *-я*: *тіла*, *поля* . . . Сер.

3. В іменників жін. роду м'якої відміни родов. відм. кінчається на *-і* (див. § 6_8 а є); у йменників твердої відміни із шелестівкою в визвуці — на *-и* (див. § 5_5в): пороша — *пороші* . . ., риба—*риби*, подорож—*подорожи* . . . Жін.

Давальний відмінок.

25. 1. «У давальному відмінкові однини в словах (іменниках *О. С.*) чоловічого роду твердої одміни треба писати закінчення *-ові*, а в словах м'якої одміни *-еві*: *батькові козакові*, *коневі*, *учителеві*, *гостеві*, *кобзареві*, *манастиреві*, *цареві*, *учневі*, *товаришеві*, *ножеві*, *родичеві*, *паничеві*, *купцеві*, *молодцеві*, *Василеві*; слова на *-й* мають закінчення *-єві*: *краєві*, *раєві*, *гаєві*» [Ак.], див. § 6_8 а *а*. Чолов. -ові, еві

Тільки йменники з закінченням *-ів* (-їв), *-ов* мають *-у*: Львів — *Львову*, Київ — *Києву*, Драгоманов — *Драгоманову*, Воробйов — *Воробйову*, болиголов — *болиголову*, Мліїв — *Мліїву* . . .; в інших іменниках чоловіч. роду **-у** (-ю) трапляється лише як архаїзм: *козацькому роду нема переводу*, *дай коню води*, *Богу* й *Богові*, *духу* й *духові* . . . -у

2. В іменників середнього роду твердої і м'якої відміни давальн. одн. має закінч. *-у*, *-ю*: *дереву*, *гнізду*, *селу* . . . *лицю*, *обличчю* . . .; але чоловіче закінчення **-ові** (**-еві**) чим раз проходить і в іменник. середн. роду, особливо, в назви живих істот: *ягняткові*, *теляткові*, *дитяткові*, *немовляткові* . . . і навіть — *лихові*, *військові*, *серцеві*, *деревцеві*, «*сонцеві*» (Ак.), але цього слід уникати. Сер. -ові

В іменниках серед. р., з наростком *-ят-*, *-ен-* є закінч. *-яті*, *-ені*: *теляті*, *імені* . . .

Жін. 3. Всі іменники жін. р. (і чолов. з закінченням *-а*, *-я*) мають закінч. (*-і*): *сестрі*, *хмарі* . . . *землі*, *надії* . . . *радості*, *матері*, *подорожі* . . . *судді*, *гайдамаці* . . . див. § 6_{8a}ζ.

к, г, х — ц, з, с При тому не можна забувати, що йменинки на *-ка*, *-га*, *-ха* переміняють *к* на *ц*, *г* на *з*, *х* на *с*: мука — *муці*, нога — *нозі*, блоха — *блосі* . . .; те саме відноситься й до місцевого відмінка одн.

Знахідний відмінок.

26. 1. Для назв осіб, звірів і дерев знахідний відм. одн. чоловічого роду рівняється родовому (на *-а*, *-я*): побачив *чоловіка*, привів *коня*, піймав *метелика*, стяв *дуба* . . .; для назв речей чоловічого роду знахідний відмінок узагалі рівняється називному, але ж часто вжнваються й форми родового: засвітив *каганця*, написав *листа*, скінчив *університета*, поранив *пальця* . . .

Чол.

Сер. 2. Іменники серед. р. мають знахідн. відмінок рівн. називн. відмінкові.

Жін. 3. Іменники жіноч. роду твердої і м'якої відм. (на *-а*, *-я*) мають закінчення *-у*, *-ю*: *сестру*, *диню* . . .; таке саме закінчення мають і чоловічі йменники на *-а*, *-я*: *гайдамаку*, *суддю* . . .; йменники жін. роду на шелестівку мають знахідний відм. одн. рівний називному відмінкові: поліз на *піч* . . .; іменник „*мати*" має знахідн. відмінок: *матір*.

Кличний відмінок.

Чол. **27.** 1. Кличний відмінок має в іменників чоловічого роду закінч. *-у* (*-ю*), й *-е*.

-у а) Закінчення *-у* мають:

α) з твердої відміни іменники з наростковим (не корінним) *к* (*-ок*, *-ик*, *-ко* . . .): *синку*, *коники*, *голубчику*, *батьку*, *дядьку*, *братіку*, *ковальчуку* . . .;

β) окремі слова: *діду*, *тату*, *сину*, *свату* (і свате)...;

γ) з м'якої відміни ті, що кінчаються на *-ж*, *-ч*, *-ш*: *товаришу*, *паничу*, *мужу* . . .

б) Закінчення *-ю* мають усі йменники м'я к о ї відміни, крім тих, що кінчаються на **-ець** (див. нижче): ***краю, гаю, коню, ковалю, місяцю, князю*** (і княже), ***Івасю, дідусю, лицарю, кобзарю*** . . . -ю

в) Закінчення *-е* мають:

α) іменники м'я к о ї відміни з наростком **-ець**: *хлопче, Українче, кравче, Німче, зайче* . . .; -е

β) всі йменники з т в е р д и м закінченням, крім тих, що про них згадано на стор. 41. під α) й β): *соколе, лисе, голубе, сусіде* (сусід), *громе, Дніпре, Павле, Петре* . . .; при тому всі ті йменники, що кінчаються на *к, г, х*, перемінюють перед *е* ті звуки на *ч, ж, ш*: *вовче, козаче, чумаче, друже, Ляше* . . .

2. В іменників серед. роду к л и ч н и й відмінок рівняється н а з и в н о м у відм. Сер.

3. В іменників ж і н о ч о г о роду (й чоловіч. з закінченням на **-а, -я**) є закінчення: ***-о, -е, -ю, -є***: Жін.

а) закінчення ***-о*** мають іменники т в е р д о ї відміни (**-а**): ***сестро, Україно, Ганно, віро*** . . . ***гайдамако, бідолахо*** . . .; -о

б) закінч. ***-е*** — йменники м'я к о ї й ш е л е с т і в к о в о ї відміни: *доле, земле, вдовице, душе, теще* . . ., *напасте, смерте, ноче, радосте, вісте, тваре* . . ., але: *мати*! -е

в) закінч. ***-ю*** — тільки п е с л и в і йменники м'я к о ї відміни: *доню, матусю, Марусю* (і Марусе), *Галинцю* . . . (на подобу до імен. м'якої відміни чоловічого роду: *татусю, Грицюню, Павлусю* . . .); -ю

ґ) закінч. ***-є*** — іменн. м'якої відміни з г о л о с і в к о ю перед **-я**: *надіє, ідеє, гімназіє* . . . -є

Орудний відмінок.

28. 1. «У словах (іменниках *О. С.*) ч о л о в і ч о г о роду орудний відмінок однини у т в е р д і й одміні треба писати ***-ом***, а в м'якій ***-ем***: *столом, конем, Василем, ножем, ковшем, борцем, гостем, кравцем, учителем, учнем, царем, кобзарем, товаришем* . . . (Ак.); слова на **-й** мають закінчення ***-єм***: ***краєм, гаєм, роєм, колієм***» (Ак.). Чол.

Сер. 2. Такі самі закінчення мають іменники середнього роду на *-о, -е*: *селом, болем, стовпищем, лицем* . . . (Ак.).

Іменники серед. роду [м'якої й шелестівк. відм.] на *-я* (див. § 2_1) й на *-я* й *-а* [§ 12а] мають закінч. *-ям, -ам*: *насінням, пір'ям, клоччям* . . . *дитям, кошенятм, лошам, горщам* . . .

Жін. 3. «В словах жіночого роду в твердій одміні (на *-а* О. С.) треба писати *-ою*, а в м'якій (на *-я, -ча, -жа, -ша* О. С.) одміні *-ею*: *водою, землею, попадею, молодицею, їжею, стелею, душею, кручею, пущею, тучею, банею, піснею, лялею, вишнею, черешнею*» . . . (Ак.) *старостою, суддею, статтею, ріллею, Польщею, межею* . . .; іменники м'якої відміни, що мають перед закінченням *-я* голосівку, кінчаються в оруд. відм. на *-єю*: *зброєю, надією, Марією* . . . але: Гамалія — *Гамалієм*.

4. В іменників жіночого роду на шелестівку є закінчення **-ю** (**-у**), звичайно з подвоєною попередньою шелестівкою (див. §§ 13_1, 16_1, 20_1): *сіллю, осінню, міддю, коломаззю, Россю, миттю, міццю, подоріжжю, розкішшю* . . . *смертю, кістю* . . ., *харчу, пригоршу* . . ., *кров'ю, любов'ю, твар'ю, матір'ю* . . .

Місцевий відмінок.

29. Місцевий відмінок має

Чол. 1. в іменників чоловічого роду закінчення: *-і, -у* (*-ю*), *-ові* (*-еві*).

-і а) Зак. *-і* мають переважно йменники без наростків, при чому треба мати на увазі, що йменники на *к, г, х* перемінюють ті звуки (м'якшать) перед *-і* на *ц, з, с*: байрак — у *байраці, на язиці, у стозі* (на стогу), *на порозі, в лузі, на поверсі, в кожусі, в горосі, на березі, на сині* (частіш — на синові, див. в), *на ковалі, при місяці, на лицарі, на кобзарі, на коні, при князі, на дідусі, на хлопці* (дідусеві, на хлопцеві . . .), *у Дніпрі, на Петрі, на хресті, в зубі, на коті, на возі, в образі, на домі, при дубі, в чоботі, в році* (рік), *у хлібі, на ґрунті, у світі,*

на горбі, на стовпі, у листі, на хвості, на пні, у дні,ві сні, на лобі, у роті . . .;

б) Зак. ***-у*** мають переважно йменники з наростковим ***к*** (***-ик, -ок, -ак, -ко*** . . .): *на конику, у гвіздку, у замку, на мішку, в пастернаку, при батеньку* . . ., але також: *на воску, в соку́, у крику, в льоху́, на снігу́, в моху́, в міху́, в полку́, в саду́, на слі́ду́, на бору́, на меду́, на степу́* . . ., при чому частенько йменники можуть мати ще й ***-і***, перекидаючи наголос із закінчення на пень слова: *в лісу́ — в лі́сі, в гаю — га́ї, на роду́ — в ро́ді, у склепу́ — у скле́пі, на льоду́ — на льо́ді, в саду́ — в са́ді, на віку́ — в ві́ці, на ставу́ — на ста́ві, в бору́ — в бо́рі* . . ., або: *в капшуку́ — в капшуці́, на по́тягу — на по́тязі, на козаку — на козаці* (на козакові), *на чумаку — на чумаці* (на чумакові), *по Дніпру — на Дніпрі* . . .; -у

-і — -у

в) зак. ***-ові*** (***-еві, -єві***) можуть мати майже всі йменники чол. роду, особливо, назви живих істот: *на батькові, при коникові, на братові, на товаришеві . . . по Дніпрові, в гаєві* . . .; -ові, -еві

2. Іменники середнього роду ненаросткові мають закінчення ***-і*** й ***-ю***.: Сер.

а) зак. ***-і*** мають усі йменники (ненаросткові) твердої відміни (перед ***-і*** іменн. на ***-ко, -хо*** м'ягчать ***к, х*** на ***ц, с***): село — *на селі, у гнізді, в яблуці, на оці* (око), *в молоці*, вухо — *у вусі, при слові, на письмі, на чолі, в болоті, на полотні, в пальті, у бюрі, в золоті, в добрі, на вікні, в багні, на дні* . . .; так само йменники з наростком ***-ят-, -ен-***: *на теляті, у горщаті, в імені* . . .; -і

б) йменники м'якої відміни так само мають закінчення ***-і***, але постійним воно являється лише під наголосом; коли наголос падає не на закінчення, тоді вживається й закінч. ***-ю***, побіч ***-і***, особливо, в іменників на ***-че, -ше, -ще, -я***: *у лиці, на яйці, при кільці, на денці, на плечі . . . на со́нці* й *на со́нцю, у мо́-* -і — -ю

рі й *на мо́рю. на по́лі* й *на по́лю, при го́рі* і *при го́рю, на се́рці* й *на се́рцю, у сто́вищі* і *в сто́впищу, на сміхо́вищі, на ві́чі* (на вічу), *на зі́ллі* (зіллю), *в пита́нні (пита́нню), у збіжжі (у збіжжю), в роздоріжжі (роздоріжжю), в обличчі (обличчю)* . . . навіть *в життю* (і *житті*); особливо часто появляється *-ю* при прийменнику *по: по полю, по сонцю* . . .;

-у в) іменники середнього роду з наростковим *-к-*, під упливом відповідних іменників чоловіч. роду, мають закінчення *-у*: військо — *у війську, на ліжку, у вічку, в міс́течку, на сердцьку, на телятку, у горщатку* . . ., а то й *-ові*: *на телятко́ві, при дитятко́ві, на козенятко́ві* . . . — але цього слід уникати.

Жін. 3. В усіх іменників жіночого роду є закінчення *-і*; *на воді, на землі, у статті, в гущі, в подорожі, на печі, у крові, по можливості, в тіні, на радості, при матері* . . . Виняток: *в осени* (Ак.), див. § $6_{8a\gamma}$.

Про йменники на *-ка, -га, -ха* див. § 25_8.

Так само в іменників чолов. роду з закінч. *-а*, *-я*: *на гайдамаці, при бідоласі, на судді* . . .

МНОЖИНА.

Називний відмінок.

Чол. **30.** 1. У називному відмінку йменники чоловічого роду мають закінчення *-и* й *-і* (*-ї*).

-и а) Закінчення *-и* являється у твердій відміні: *роги, береги, брати, городи, горо́ди, ліси, осокори, ярмарки, Татари, номери, професори, кондуктори, сини, куми, степи, чорти, пили, насипи, підписи* . . . див. § 55а.

-а Крім того, є ще закінч. *-а*, та тільки ось у яких словах: *вуса* (і вуси), *рукава* (і рукави), *повода* (й поводи) — все це колишня двійня, див. § 37; *хліба, світа, ґрунта, вівса, ячменя* — все у збірному значінню.

Сюди належать іменники без однини: *шаравари, штани, окуляри* . . .

Слова з наростком *-ан-* і *-ян-* кінчаються на *-е*: *селяне*, *міщане*, *спільчане*, *Кияне* . . . Так само: *люде* (див. 5_{56}). -е

б) іменники м'якої відміни мають закінчення *-і* (*ї*): *ковалі*, *коні*, *дні*, *мечі*, *ножі*, *кущі*, *дощі*, *князі*, *зяті*, *карасі*, *гості*, *орачі*, *слухачі*, *мужі*, *вчителі*, *ячмені*, *хлопці*, *купці*, *гостинці*, *ремені*, *рої*, *гаї*, *краї*, *солов'ї*, *ведмеді*, *ступні*, *дишлі*, *місяці*, *стільці*, *царі*, *багатирі*, *кобзарі*, *бобирі*, *упирі*, *книгарі*, *лікарі*, *сухарі*, *лицарі*, *проводирі*, *кухарі*, *комарі* . . . -і

Сюди належать і йменники твердої відміни на *-р* (у родов. одн. мають *-а*): *щурі*, *тягарі*, *коритарі*, *каламарі*, *крамарі*, *школярі*, *теслярі* . . . і так само такі pluralia tantum (без однини), як: *радощі*, *пестощі*, *солодощі*, *ласощі* . . . [Ак.].

Увага 1. Такі іменники як: *брат*, *прут*, *волос*, *колос*, *лист*, *кіл*, *клин* (тверд. відм.) *камінь*, *корінь*, *ремінь*, *вугіль* (м'яка відм.) заступають часто правильну форму назнвн. відм. множ. (*брати*, *волоси*, *колоси*, *листи* . . . *корені* . . .) збірними йменниками середнього роду (однини) на *-я*: *браття*, *пруття*, *волосся*, *колосся*, *листя*, *кілля*, *клиння*, *каміння*, *коріння*, *реміння*, *вугілля* . . . Дальша відміна тих іменників іде як і всіх іменників середн. р. одн. м'якої відміни на -я (крім — *браття*): *волосся*, *волоссю*, *волоссям*, *на волоссі* . . . **брат, прут, волос і т. д.**

Ув. 2. Іменник *друг* — має множ. *други* і *друзі* (другів і друзів . . .), *хазяїн* — *хазяї*; *син*, *кум*, *чорт*, *сусід*, *голуб* — правильно: *сини*, *куми*, *чорти*, *сусіди*, *голуби*. **друг, хазяїн . . .**

2. Іменники середнього роду мають тільки закінчення *-а* (твер. шелест.) і *-я* (м'як.): *гнізда*, *яблука*, *телятка*, *дерева*, *словечка*, *пера*, *крила*, *чола* . . ., *ягнята*, *імена* . . . *крильця*, *серця*, *лиця*, *поля*, *оповідання*, *питання*, *подвір'я*, *прислів'я*, *обличчя* . . . Але йменник *око* має — *очі*, *плече* — *плечі*, *вухо* — деколи *вуші*, зрештою — *вуха*. **Сер.**

3. Іменники жіночого роду твердої відміни мають закінчення **-и**: м'якої ж (*-я*, *-ча*, *-жа*, *-ща*) і шелестів- **Жін.**

кової (*-ч*, *-ш*, *-ж*, *-щ*, *-в*, *-р* та інші шелестівки з *-ь*) — *-і* (*-ї*). Приклади:

а) *сестри, книжки, брови, церкви, мухи, груби, ноги, хмари, стодоли, крокви, дрохви* . . . — але: дівчина — *дівчата.* Таке **-и** мають іще йменники, що вживаються тільки у множині (pluralia tantum): *кури* (курка), *гуси* (гуска), *діти* (дитина), *сіни, сани*;

б) *дині, надії, шиї, бурі, землі, сім'ї, вівці, столиці, лисиці, душі, миші, свині, кручі, пущі, ночі, роскоші, подорожі, пригорщі* (крові), *тварі, тіні, мислі, постаті, повісті, кості* . . . [Ак][1]) . . . Сюди ж належить: *двері.*

Родовий відмінок.

31. У родовому відмінку є закінчення: *-ів* (*-їв*), чистий пень, закінч. *-ей.*

-ів 1. Закінчення *-ів* (*-їв*) мають:

Чол. а) майже всі йменники чоловічого роду *років, берегів, городів, осокорів, ярмарків, померів, синів, кумів, степів, чортів, насипів, піднисів, літописів* . . ., *ковалів, ножів, мечів, князів, карасів, куців, донців, слухачів, орачів, учителів, ременів, країв, ведмедів, ступнів, дишлів, царів, багатирів, кобзарів, женців, зятів, мужів, ліктів, днів, пнів, крамарів, сторожів, звірів* . . .; сюди ж належать чоловічі йменники на *-а*, *-я*: *старостів, теслів, суддів* . . .

сер. б) де-які йменники середнього роду: *прислів'їв* . . .

Plur.tant. в) іменники, що вживаються тільки у множині:

α) всі на *-щі*: *радощів, молодощів, любощів, пестощів, хитрощів, ласощів, кліщів* . . .;

β) ті, що конструкцією закінчення стоять в асоціяції з іменниками чоловічого роду: манівці — *манівців* (хлопці — хлопців), щипці — *щипців*, одноліткі — *однолітків, галанців, майорців, миколайців, Чернівців, Сорочин-*

---

[1]) В іменників шелестівкової відміни, якщо в визвуку буває *дві* шелестівки, стрічається й закінчення **-и**. *Ред.*

ців, Яківців . . ., баглаї — *баглаїв* (гаї — гаїв), драглі — *драглів* (кухлі — кухлів), *граблів* і ін.;

γ) деякі інші pluralia tantum: байдики — *байдиків, бельбухів, безсмертнів, викрутасів, вихилясів, зальотів, мандрів, наймів, нaритників, пачосів, обжинків, окулярів, охрестів, в'язів, оходів, штанів, шараварів, Бродів, Черпухів* . . .

2. Чистий пень (без ніякого закінчення) мають: **без закінч**

а) іменники чоловічого роду з наростком **-ин** у однині: міщанин — *міщан, селян, Галичан, христіян, Татар, Болгар, яничар* . . ., але: Сербин — *Сербів*, мурин — *мур**инів***, хазяїн — *хазяїнів*, Русин — *Русинів* . . .; крім того, йменники, що визначають міру (при числівниках), можуть теж уживатись без закінчень: сім *день*, сто *раз*, п'ять *аршин*, сім *чоловік*, пара *чобіт*, кілька *год* . . . **чол.**

б) майже всі йменники жіночого роду на *-а*, *-я* та майже всі йменники середнього роду: гора — *гір, кіз, панчіх, бліх, борін, сторін, доріг, бур* (буря), *задач, груш, барв, форм, верб* . . . . . — зо вставленими „*о*", „*е*" м'ж шелестівк.: *книжок, дощок, свічок, чайок* (чайка), *копійок, сосон* (і *сосен*), *мітел, воєн* (війна), *попівен, картопель, сотень, кухонь, овець, церкóв, букóв, верстóв, дрохóв, крокóв, корогóв, відьóм, земéль, пісéнь* . . . наголос завжди на вставному *о, е:* церкóв, свічóк, пісéнь . . .); слово — *слів, дерев, гнізд, серць, телят, питань, лиць* . . . — з вставним „*о*" або „*е*": *вікон, ягняток, горщаток, пасем, полотен, кілець* (кільце), *яєць*, (яйце); **жін., сер.**

в) іменники, що вживаються тільки у множині, особливо з ознаками середнього й жіночого роду: лещата — *лещат* (порівн. горщата — горщат . . .), вила — *вил*, вуста — *вуст*, гусла — *гусел*, давильця — *давилець*, вінця — *вінець*, жабри — *жабер*, кóзла — *козел*, жорна — *жорен*, ясла — *ясел*, ясна — *ясен*, ворота — *воріт* . . .; обставини — *обставин* (порівн. підвалина — **plur. tant.**

підвалин), *розглядин*, *закладин*, *заговін*, *збоїн*, *запоїн*, *заручин*, *запросин* . . .; вечерниці — *вочерниць*, *м'ясниць*, *ножиць*, *помий* (помиї), *вій* (вії), *конопель*, *висівок*, *гін* (гони, ще: гонів), *віжок*, *ночов*, *круп*, *Яс* (Яси), *Атен*, *Черкас*, *Бендер*, *Карпат*, *Лубень* . . .

То чистий пень, то *-ів* мають: *з'їди* — *з'їд* (ззіди — ззід) і *з'їдів*, *кайдан* і *кайданів*, *лабет* і *лабетів* і инші.

-ей 3. Закінчення *-ей* мають:

чол. а) три йменники чолов. роду: гість — *гостей*, гріш — *грошей*, кінь — *коней*.

жін. б) іменники жіночого роду з шелестівкою в визвуці назив. відм. одн.: ніч — *ночей*, *печей*, *повістей*, *костей*, *роскошей*, *тіней*, *вдячностей*, *речей* . . .; із іменників м'якої відміни мають це закінчення: свиня, миша, воша — *свиней*, *мишей*, *вошей*; іменник *мати* — має зак. *-ів*: *матерів*;

сер. в) з іменників середнього роду: око — *очей*, плече — *плечей* (і пліч), рідко: *вушей* (*вухо*), звичайно: *вух* . . . .

Plur. tant. г) уживані тільки у множині: груди — *грудей*, двері — *дверей*, діти — *дітей*, люде — *людей*, кури — *курей*, гуси — *гусей*, сіни — *сіней*, сани — *саней* (див. § 30_{3a}).

Давальний відмінок.

32. Усі йменники всіх родів мають закінчення ***-ам*** для твердих відмін та з м'яких і шелестівкових на ***-ж***, ***-ч***, ***-ш***, ***-щ***, ***-жа***, ***-ча*** ***-ша***, ***-ща***, ***-че***, ***-же***, ***-ше***, ***-ще***, і ***-ям*** для инших: *чоловікам*, *тучам*, *ночам*, *гноїщам* . . ., *ковалям*, *косарям*, *матер'ям*, *тіням*, *обличчям*, *курям*, *гусям* . . .

Знахідний відмінок.

33. В іменників чоловічого роду, назв осіб, знахідн. відмінок множ. рівняється родовому множ.: бачив *ковалів*, витав *гостей* . . .

У всіх інших іменників усіх родів знахідн. множ. рівняється називн. відм. множ.: пасе *коні*, погнав *телята*, продав *гуси*, напував *воли*, жене *корови*, погодував *свині*, має дві *мами*, кохає свої *діти* . . .

Деколи на подобу чоловічих особових іменників появляється форма родового відмінка множ. у знахідн. відм. і в осіб жіночого роду: покликав *дівчат* (але й — дівчата), хустки на *молодиць* (але й на молодиці) . . .

Кличний відмінок.

34. Кличний відмінок усіх іменників усіх родів рівняється називному відм. множ,

але: *пан* — пани — *панове*!

Орудний відмінок.

35. Орудний відмінок має в тих самих випадках, що давальний множ. (див. § 32), закінчення ***-ами, -ями***: *чоловіками, тучами, ночами, тінями, обличчями* . . .

1. Та ще є закінчення ***-ми*** (без ***-а-***, ***-я-***), яке мають: **-ми**

а) оці йменники чолов. роду [§ 31 3а]: *кіньми, гістьми, грішми* (грошами, грошима), і *чобітьми* (чоботами);

б) йменник жіночого роду: *свиньми* (§ 31 3 б);

в) іменники, що вживаються лише у множині: *грудьми, ворітьми, дверми* (і дверима), *сіньми, курми, гусьми, дітьми, людьми.*

2. Крім того, є ще закінчення ***-ма*** [§ 37]: *очима, плечима, вушима дверима* (див. вище), *грошима* (див. § 35 1а). **-ма**

Місцевий відмінок.

36. Місцевий відмінок має в таких самих випадках, як давальний множини (див. § 32)), закінчення ***-ах***, ***-ях***: *на чоловіках, при конях, телятах, тінях* . . .

Двійня.

37. Двійня, число для двох осіб, предметів . . . уживаеться: деколи в жіноч. й середн. роді в називн. (знах.) відм. побіч множини, при чому не тільки при числівнику *два*, але й *три*, й *чотирі*: *дві корові* (й корови), *три мусі* (мухи), чотирі *слові* (і слова). В чоловічому роді її вживання обмежене до трьох слів і то тільки в називн. відмінку: *вуса* (але й вуси), *повода* (але й поводи), *рукава* (але й рукави) див. § 30_1.

В кількох іменників стрічається ще закінчення орудн. відм. на ***-ма***: *очима*, *плечима*, *дверима*, *грошима* (див. § 35_2).

Зразки відміни іменників.

1. Чоловічі йменники.

а) *Тверда відміна* — ***-тверді шел.***, ***-о***, ***-р*** (-ра)

б) *М'яка відміна* — ***ь***, ***-й***, ***-р*** (-ря), ***-ьо***, ***-ч***, ***-ж***, ***-ш***

Однина.

Наз.	сусід	дуб	мох	олень	край	ніж
Род.	сусід-**а**	дуб-**а**	мох-**у**	олен-**я**	кра-**ю**	нож-**а**
Дав.	сусід-**ові**	дуб-**ові**	мох-**ові**	олен-**еві**	кра-**єві**	нож-**еві**
Знах.	сусід-**а**	дуб-**а**	мох	олен-**я**	край	ніж
Кл.	сусід-**е**!	дуб-**е**!	мох-**у**!	олен-**ю**!	кра-**ю**!	нож-**у**!
Ор.	сусід-**ом**	дуб-**ом**	мох-**ом**	олен-**ем**	кра-**єм**	нож-**ем**
Місц.	в сусід-**і**	дуб-**і**	мох-**у**	олен-**і**	кра-**ї**, **-ю**	нож-**і**, **-у**

Множина.

Наз.	сусід-**и**	дуб-**и**	мох-**и**	олен-**і**	кра-**ї**	нож-**і**
Род.	сусід-**ів**	дуб-**ів**	мох-**ів**	олен-**ів**	кра-**їв**	нож-**ів**
Дав.	сусід-**ам**	дуб-**ам**	мох-**ам**	олен-**ям**	кра-**ям**	нож-**ам**
Знах.	сусід-**ів**	дуб-**и**	мох-**и**	олен-**і**	кра-**ї**	нож-**і**
Кл.	сусід-**и**!	дуб-**и**!	мох-**и**!	олен-**і**!	кра-**ї**!	нож-**і**!
Ор.	сусід-**ами**	дуб-**ами**	мох-**ами**	олен-**ями**	кра-**ями**	нож-**ами**
Місц.	в сусід-**ах**	дуб-**ах**	мох-**ах**	олен-**ях**	кра-**ях**	нож-**ах**

2. Середні іменники.

а) *Тверда відміна*			б) *М'яка відміна*			
	-о			*-е, -я*		
			Однина.			
Наз.	колін-о	яблук-о	лик-о	лиц-е	віч-е	весілл-я
Род.	колін-**а**	яблук-**а**	лик-**а**	лиц-**я**	віч-**а**	весілл-**я**
Дав.	колін-**у**	яблук-**у**	лик-**у**	лиц-**ю**	віч-**у**	весілл-**ю**
Знах.	колін-**о**	яблук-**о**	лик-**о**	лиц-**е**	віч-**е**	весілл-**я**
Кл.	колін-**о**!	яблук-**о**!	лик-**о**!	лиц-**е**!	віч-**е**!	весілл-**я**!
Ор.	колін-**ом**	яблук-**ом**	лик-**ом**	лиц-**ем**	віч-**ем**	весілл-**ям**
Місц.	колін-**і**	яблуц-**і**	лик-**у**	лиц-**і**	віч-**і**(-**у**)	весілл-**ю**,(-*і*)
			Множина.			
Наз.	колін-**а**	яблук-**а**	лик-**а**	лиц-**я**	віч-**а**	весілл-**я**
Род.	колін	яблук	лик	лиць	віч	весіль
Дав.	колін-**ам**	яблук-**ам**	лик-**ам**	лиц-**ям**	віч-**ам**	весілл-**ям**
Знах.	колін-**а**	яблук-**а**	лик-**а**	лиц-**я**	віч-**а**	весілл-**я**
Кл.	колін-**а**!	яблук-**а**!	лик-**а**!	лиц-**я**!	віч-**а**!	весілл-**я**!
Ор.	колін-**ами**	яблук-**ами**	лик-**ами**	лиц-**ями**	віч-**ами**	весілл-**ями**
Місц.	колін-**ах**	яблук-**ах**	лик-**ах**	лиц-**ях**	віч-**ах**	весілл-**ях**

в) *Іменники на*

-я, -а (пень: **-ен-**, **-ат-**)

	Однина.			**Множина.**		
Наз.	ім'я	теля	лоша	імен-**а**	телят-**а**	лошат-**а**
Род.	імен-**и**	телят-**и**	лошат-**и**	імен	телят	лошат
Дав.	імен-**і**	телят-**і**	лошат-**і**	імен-**ам**	телят-**ам**	лошат-**ам**
Знах.	ім'я	теля	лоша	імен-**а**	телят-**а**	лошат-**а**
Кл.	ім'я!	теля!	лоша!	імен-**а**!	телят-**а**!	лошат-**а**!
Ор.	ім'я-**м**	теля-**м**	лоша-**м**	імен-**ами**	телят-**ами**	лошат-**ами**
Місц.	імен-**і**	телят-**і**	лошат-**і**	імен-**ах**	телят-**ах**	лошат-**ах**

3. Жіночі іменники.

	а) *Тверда відміна*		б) *М'яка відміна*		
	-а		*-я, -ча, -жа, -ша, -ща*		
			Однина.		
Наз.	троянд-**а**	жінк-**а**	дин-**я**	ши-**я**	вдач-**а**
Род.	троянд-**и**	жінк-**и**	дин-**і**	ши-**ї**	вдач-**і**
Дав.	троянд-**і**	жінц-**і**	дин-**і**	ши-**ї**	вдач-**і**
Знах.	троянд-**у**	жінк-**у**	дин-**ю**	ши-**ю**	вдач-**у**
Кл.	троянд-**о**!	жінк-**о**!	дин-**е**!	ши-**є**!	вдач-**е**!
Ор.	троянд-**ою**	жінк-**ою**	дин-**ею**	ши-**єю**	вдач-**ею**
Місц.	троянд-**і**	жінц-**і**	дин-**і**	ши-**ї**	вдач-**і**

Множина.

Наз.	троянд-и	жінк-и	дин-і	ши-ї	вдач-і
Род.	троянд	жінок	динь	ший	вдач
Дав.	троянд-**ам**	жінк-**ам**	дин-**ям**	ши-**ям**	вдач-**ам**
Знах.	троянд-и	жінк-и	дин-і	ши-ї	вдач-і
Кл.	троянд-и!	жінк-и!	дин-і!	ши-ї!	вдач-і!
Ор.	троянд-**ами**	жінк-**ами**	дин-**ями**	ши-**ями**	вдач-**ами**
Місц.	троянд-**ах**	жінк-**ах**	дин-**ях**	ши-**ях**	вдач-**ах**

в) *Йменники на*

шелест. (*тверд., —ь, помякш.*)

	Однина			Множина		
Наз.	повість	тінь	ніч	повіст-і	тін-і	ноч-і
Род.	повіст-и	тін-и	ноч-и	повіст-**ей**	тін-**ей**	ноч-**ей**
Дав.	повіст-і	тін-і	ноч-і	повіст-**ям**	тін-**ям**	ноч-**ам**
Знах.	повість	тінь	ніч	новіст-і	тін і	ноч-і
Кл.	повіст-е!	тін-е!	ноч-е!	повіст-і!	тін-і!	ноч-і!
Ор.	повіст-ю	тінн-ю	нічч ю	повіст-**ями**	тін-**ями**	ноч-**ами**
Місц.	повіст-і	тін-і	ноч-і	повіст-**ях**	тін-**ях**	ноч-**ах**

Б) Прикметник.

ОДНИНА.

Називний відмінок.

39. Називний відмінок має такі закінчення:

Чоловіч. рід	*Середн. рід*	*Жіноч. рід*
-ний	**-е**	**-а**
-ій (-їй)	**-є**	**-я**
-ів (-їв)	**-ове** [-еве, -єве]	**-ова** [-ева, -єва]
-ин	**-ине**	**-ина**

Приклади:

білий	біле	біла
гарячий	гаряче	гаряча
глибокий . .	глибоке .	глибока . .
давній	давнє	давня
безкраїй . .	безкрає . . .	безкрая . . .
Шевченків	Шевченкове	Шевченкова
шевців	шевцеве	шевцева
Паліїв . . .	Палієве .	Палієва . . .
жінчин	жінчине	жінчина
нянин . . .	нянине .	нянина . . .
ширший	ширше	ширша
найкращий . . .	найкраще . . .	найкраща . . .

Усі прикметники, що мають у називн. відмінку закінчення *-ий*, *-е*, *-а* (-ів, -ин), відміняються твердо (тверда відміна), ті ж, що мають *-ій* [-їй], *-є*, *-я* належать до м'якої відміни.

м'яка відміна

1. Прикметників м'якої відміни — себ-то, з закінченням на *-ій* [*-їй*], *-є* *-я* в називн. відмінку — не багато, й майже всі вони перед закінченням мають „н" із попередньою шелестівкою (за винятком одного: *синій*): *братній, вечірній, всесвітній, вчорашній, горішній, давній, долішній, домашній, житній, завтрішній, задній, задорожній* (придорожній . . .), *західній* (частіш: західний), *колишній, кутній, літній, могутній, нагірній, народній, нинішній, останній, передній, пізній, порожній, ранній, (в)ранішній, середній, справжній, стародавній, східній* (частіш: східний), *тамошній, теперішній, тодішній, торішній, тутешній* і небагато інших; також рідше вживані: *орлій* (орлячий, вірлячий, орлиний), *песій* (песячий), *козій* (козячий) і займенник *їхній* та числівник *третій*. Сюди ж відносяться й такі, як: *безкраїй, довговїй, довгошиїй* . . .

другий ступінь

2. Другий ступінь прикметників твориться через додаток до пня прикметника наростка *-іш-* або *-ш-*: *бі-*

ліший, старіший, старший, скоріший, скорший . . . [див. § 14_3, § 73_{31}].

третій ступінь

3. Третій ступінь твориться через додаток до форми другого ступня приростка ***най-***: *найбіліший, найстарший* . . . (не — самий біліший . . .[1]).

Увага. Всі родові, числові й відмінкові зміни прикметника відносяться до всіх ступнів порівняння.

прикм. йменн.

4. Прикметникові йменники, як от: *скарбівничий, карбівничий, будівничий, лютий, подорожній* . . ., *молода. Кобринська* . . ., *Рівне, возове, мостове, придане* . . . відміняються як звичайні прикметники, але власні ймена (прізвища) чолов. р. з прикметниковим закінченням **-ів (-їв)** лише у множині (крім назвного) зберігають прикметникові закінчення, в однині ж у чоловіч. роді тільки в орудному відмінкові (й там проскакує закінч. імен.), в жіноч. роді скрізь відм. як прикметник., а в інших відмінюються, як іменники.

Без зак. -ий

5. Без закінчення **-ий** у чоловіч. роді (тоб-то, в іменниковій формі) вживаються такі прикметники: *винен, варт, годен, готов, ласкав, повен, повинен, певен, рад* і займенник *всяк і сам* [в поезії ще: *велик, дрібен, дивен, жив, здоров, молод, немощен, недуж, стар, щаслив, ясен*]. Вживаютьея вони тільки в називн. відмінкові одн. чол. роду і завжди можуть замінятись формами **-ий**: *повен рот води — повний рот води*; ніякої ріжниці в їх уживанню з повними формами немає.

Родовий відмінок.

40. Родовий відмінок має в чоловіч. й сер. р. закінч.: (тверде) **-ого**, (м'яке) **-ього** (-його), у жіноч. р. (тверде) **-ої**, (м'яке) **-ьої** (-йої)

[1]) Також не слід уживати другого ступня, замісць третього, під упливом московської мови, де форми на *-ший, -ейший* служать для відзначування 3-го ступня: „высшая школа, святейший синод . . ."; українською мовою можна сказати лише: ***„найвища школа, найчистіша справа*** . . .". *ОС.*

Приклади:	білого	білої
	гарячого	гарячої . .
	давнього	давньої
	безкрайого	безкрайої . .
	Шевченкового	Шевченкової
	шевцевого	шевцевої
	Палієвого . . .	Палієвої . . .
	жінчиного	жінчиної
	нянииного . . .	нянииної . . .
	ширшого	ширшої
	найкращого	найкращої
	(але: Глібова)	(Глібової)

Давальний відмінок.

41. Давальний відмінок має в чоловіч. й середн. роді закінч.: (тверде) **-ому**, (м'яке) **-ьому** (**-йому**), в жін. роді: **-ій** (**-їй**).

Приклади:	білому	білій
	гарячому . . .	гарячій . . .
	давньому	давній
	безкрайому .	безкраїй . . .
	Шевченковому	Шевченковій
	шевцевому	шевцевій
	Палієвому . . .	Палієвій . . .
	жінчиному	жінчиній
	нянииному . . .	нянииній . . .
	ширшому	ширшій
	найкращому	найкращій
	(але: Глібову)	(Глібовій)

Знахідний відмінок.

42. Знахідний відмінок має такі форми:

	Чоловіч. р.	*Середн. р.*	*Жіноч. р.*
	як називний або родовий (по йменникові)	як називний	(тверде)-**у** (м'яке)-**ю**
Приклади:	[бачу] гарного (хлопця коня), білий (стовп) (Глібова)	біле (небо)	білу (церкву) безкраю (далечінь) . . .

5

Кличний відмінок.

43. Кличний відмінок рівняється називн. відмінкові:

(чоловіче) добрий!	безмежне (море)	сестро (мила)!
(Глібів!)		(Глібова!)

Орудний відмінок.

44. Орудний відмінок має закінчення:

	Чол. р. *Сер. р.*	*Жін. р.*
	(тверде) **-им**, (м'яке) **-ім**, (**-їм**)	(тверде) **-ою**, (м'яке) **-ьою**, (**-йою**)
Приклади:	білим	білою
	гарячим . . .	гарячою . . .
	давнім	давньою
	безкраїм . . .	безкрайою . . .
	Шевченковим	Шевченковою
	шевцевим . . .	шевцевою . . .
	(Глібовим, а то й Глібовом)	(Глібовою)

Місцевий відмінок.

45. Місцевий відмінок кінчається в:

	Чолов. р. *Серед. р.*	*Жіноч. р.*
	(тв.) **-ім, -ому,** (м'як.) **-ьому**, (**-їм, -йому**)	**-ій** (**-їй**)
Приклади:	на білім, білому	на білій
	„ гарячім, гарячому . . .	„ гарячій . . .
	„ давнім, давньому	„ давній
	„ безкраїм, безкрайому . . .	„ безкраїй . . .
	„ Шевченковім, Шевченковому	„ Шевченковій
	„ шевцевім, шевцевому	„ шевцевій
	„ (на Глібові, Глібову)	„ (Глібовій)

МНОЖИНА.

46. Множина не відріжняє в українській мові родів. Усі форми для всіх трьох родів однакові.

Називнии відм. (і клич.) **-і** (**-ї**)
Родовий „ (тверд.) **-их**, (м'як.) **-іх** (**-їх**)
Давальний „ „ **-им**, „ **-ім** (**-їм**)
Знахідний „ в чоловічому роді рівняєтьса родовому або називному (по йменникові), в сер. і жін. — називному
Орудний „ (тверд.) **-ими**, (м'як.) **-іми** (**-їми**)
Місцевии „ „ **-их** „ **-іх** (**-їх**)

Приклади:

Називн.: білі (прапори, полотна, берези), гарячі (дні, обличчя, груди), давні (часи, нещастя, події), безкраї (степи, моря, дороги), Шевченкові (твори, переконання, думи), шевцеві (сини, шила, руки)[1]), (але Глібови)[2])

Родов. білих (прапорів, полотен, беріз), гарячих (днів, облич, грудей), давніх (часів, нещасть, подій), безкраїх (степів, морей, доріг), Шевченкових (творів, переконань, дум), шевцевих (синів, шил, рук), (Глібових)

Давальн.: білим (прапорам, полотнам, березам), гарячим (дням, обличчям, грудям), давнім (часам, нещастям, подіям), безкраїм (степам, морям, дорогам), Шевченковим (творам, переконанням, думам), шевцевим (синам, шилам, рукам), (Глібовим)

---

[1]) *У* присвойних прикметниках із наростками **-ів** (**-їв**), **-ин** у називному відм. множини найдете ще деколи й закінчення **-и**: *Шевченкови твори, шевцеви руки, Палієви страждання, нянини* казки, *жінчини примхи* . . ., та ліпше тих форм не вживати.

[2]) Наприклад, *Глібови* (родина Глібових) *виїхали за кордон*; коли ж уживається як прикметник у присвойному значінню, то може мати й закінчення **-і**: *Глібові діти виїхали за кордон*, як і в однині тоді матиме звичайні прикметникові закінчення: „*Я не знаю ні Глібова* (імен.), *ні Глібового* (прикметн.) *сина*". Власне, це останнє утворене від слова „Гліб", і первісна конструкція речення могла бути лише така: „*Я не знаю ні Гліба, ні Глібового сина*". Тепер же такі прикметникові форми як „*Глібові*" (діти), *Глібового* (сина) однаково можуть односитись і до „*Гліб*", і до „*Глібів*" (прізвище).

Знах.:	*(бачу)* білі (коні, прапори, полотна, берези), але — білих (людей), гарячі (коліри, обличчя, жінки), але — гарячих (людей), давні (лиха . . .) але — давніх людей і т. д.
Оруди.:	білими (прапорами), гарячими, давніми, безкраїми, Шевченковими
Місцев.:	на білих (полотнах), гарячих, давніх, безкраїх, Шевченкових

Зразки відміни прикметників.

47. а) *Тверда відміна* **-ий, -а, -е** — б) *М'яка відміна* **-ій, [-їй], -я, -є**

ОДНИНА

	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*Чол. р.*	*Сер. р.*	*Жін. р.*
Називн.	гарн-**ий**	гарн-**е**	гарн-**а**	син-**ій**	син-**є**	син-**я**
Родов.	гарн-**ого**		гарн-**ої**	син-**ього**		син-**ьої**
Давальн.	гарн-**ому**		гарн-**ій**	син-**ьому**		син **ій**
Знах.	= род. або назив.	= наз.	гарн-**у**	= род. або = наз.		син-**ю**
Кличн.	=назив.	=назив.	=назив.	=назив.	=назив.	=назив
Орудн.	гарн-**им**		гарн-**ою**	син-**ім**		син-**ьою**
Місц.	гарн-**ім, -ому**		гарн-**ій**	син-**ім, -ьому**		син-**ій**

МНОЖИНА

	на всі три роди	*на всі три роди*
Називн.	гарн-**і**	син-**і**
Родов.	гарн-**их**	син-**іх**
Давальн.	гарн-**им**	син-**ім**
Знах.	= род. або = назив. = назив. називн.	= род. або = назив. = наз. назив.
Кличн.	= називн.	= називн.
Орудн.	гарн-**ими**	син **іми**
Місц.	гарн-**их**	син **іх**

В) ЗАЙМЕННИК.

Особовий і зворотний займенник. Особовий, зворотний

ОДНИНА

48.	1 ос.	2 ос.	ся	3 ос.		
				Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*
Наз.	я	ти		він	воно	вона
Род.	мене	тебе	себе	його		її
Дав.	мені	тобі	собі	йому		їй
Знах.	мене	тебе	себе	його		її
Орудн.	мною	тобою	собою	ним		нею
Місц.	на мені	на тобі	на собі	на нім, ньому		на ній

МНОЖИНА

	1 ос.	2 ос.	3 ос.
			на всі три роди
Наз.	ми	ви	вони
Род.	нас	вас	їх
Дав.	нам	вам	їм
Знах.	нас	вас	їх
Орудн.	нами	вами	ними
Місц.	на нас	на вас	на них

З прийменниками форми 3 особи займ. особового в род. і знах. відм. вживаються переважно з *н:* до *нього*, на *неї*, до *них*, за *них* [пишуть і: до *його*, до *їх*, за *їх*].

Присвойні займенники. Присвойн.

49.	Однина			Множина
	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*на всі роди*
Наз.	мій	моє	моя	мої
Род.	мого (мойого)		моєї	моїх
Дав.	мому (мойому)		моїй	моїм
Знах.	= наз. або род.	= наз.	мою	чол. р. = род. або назив.; сер., жін. = назив.
Орудн.	моїм		моєю	моїми
Місц.	на моїм		на моїй	на моїх

Так само відміняються: *твій, свій.*

Наш, ваш, їхній відміняються як прикметники: нашого, нашому (тверд.) . . . на їхньому . . . (м'як.).

Указові

Указові займенники.

Той

а) ***Той***

50.

	Однина			Множина
	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*на всі роди*
Наз.	той	те	та	ті
Род.	того		тої, тієї	тих
Дав.	тому		тій	тим
Знах.	=наз. або род.	=наз.	ту	чол. р. = род. або назив.; сер. і жін. = назив.
Оруд.	тим		тою, тією	тими
Місц.	на тім, тому		на тій	на тих

Так само відміняється: ***отой, отамтой.***

Цей

б) ***Цей***

	Однина			Множина
	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*на всі роди*
Наз.	цей	це	ця	ці
Род.	цього		цеї, цієї	цих
Дав.	цьому		цій	цим
Знах.	=род. або наз.	=наз.	цю	чол. р. = наз. або род.; сер., жін. = наз.
Оруд.	цим		цею, цією	цими
Місц.	на цім, цьому		на цій	на цих

Так само відміняється: ***сей, оцей***

Питайні

Питайні займенники.

Хто, що

51. а) ***Хто, що***

Наз.	хто	що
Род.	кого	чого
Дав.	кому	чому
Знах.	кого	що
Оруд.	ким	чим
Місц.	на кім, кому	на чім, чому

б) ***Чий***

	Однина			Множина	
	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*на всі роди*	
Наз.	чий	чие	чия	чиї	Чий
Род.	чийого		чиєї	чиїх	
Дав.	чийому		чиїй	чиїм	
Знах.	= наз. або = наз. род.		чию	чол. р. = наз., род.; сер., жін. р. = наз.	
Оруд.	чиїм		чиєю	чиїми	
Місц.	на чиїм, чийому		на чиїй	на чиїх	

Невизначені займенники. Невизнач.

52. ***Увесь***

	Однина			Множина
	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*на всі роди*
Наз.	увесь	усе	уся	усі
Род.	усього		усеї, всієї	усіх
Дав.	усьому		усій	усім
Знах.	наз. або = наз. род.		усю	чол. р. = наз., род.; сер., жін. р. = наз.
Оруд.	усім		усею, всією	усіма (всіми)
Місц.	на всім, усьому		на всій	на всіх

Про чергування *в* — *у* див. § 10_1.

53. Займенник: ***самий***, як і всі інші з прикметниковими закінченнями (*який, котрий, кожний, інший, всякий, інакший, всенький, всілякий*) і ***кожен, жаден*** відміняються як прикметники: самого, самої, самі..., кожного, жадному ... **самий, кожен, жаден. прикм. займ.**

Так само й займенник ***сам***, але в наз. множині можуть бути форми: *самі* й *сами*. **сам**

54. Зложені займенники відмінюються лише в одній частині: **Зложені займ.**

хтось — когось, комусь, кимсь (кимось), на кімсь (кімось), на комусь

щось — чогось, чомусь, чимсь (чимось), на чімсь (чімось)

чийсь, чиєсь, чиясь — чийогось, чиєїсь, чиїмсь (чиїмось) ...

котрийсь, котресь, котрась — котрогось, котромусь ...

якийсь, якесь, якась — якогось, якоїсь; якомусь, якійсь

якимсь (якимось), якісь, якихсь, якимись, на якихсь (якихось) . . .

де-хто — де-кого, де-кому, де-ким, на де-кім, або де на кім (кому)

де-що — де-чого, де чому, де-чим, на де-чім або де на чім (чому) . . .

де-чий, де-чиє, де-чия — де-чийого, де-чиєї; де-чиїм, де-чиєю; на де-чиїх або де на чиїх . . .

де-котрий, де-котре, де-котра — де-котрого, де-котрої; де-котрих, на де-котрих або де на котрих . . .

де-який — де-якого, де-якою, де-яким . . .

ніхто — нікого, нікому, ніким, на нікім (нікому) або ні на кім . . .

ніщо — нічого, нічому, нічим, на нічім або ні на чому . .

ніякий, ніяке, ніяка — ніякого, ніякому, ніякій; на ніякій або ні на якій . . .

нічий, нічиє, нічия — нічийого, нічиєї, на нічиїх або ні на чиїх . . .

що-будь — чого будь, чому-будь . . .

хто-небудь — кого небудь, кому небудь . . .

З прийменником: з де-кого або де з кого, на де-кого або де на кого . . .

Г) ЧИСЛІВНИК.

Головні числ.

Головні числівники.

55. а) ***Один***

Один.

	Однина			Множина
	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*на всі роди*
Наз.	один	одно (одне)	одна	одні
Род.	одного		одної, однієї	одних
Дав.	одному		одній	одним
Знах.	= наз. або = назив. род		одну	чол. р. = наз., род.; сер., жін. р. = наз.
Орудн.	одним		одною, однією	одними
Місц.	на однім, одному		на одній	на одних

	б) ***Два*** *Чол. і сер. р.*	*Жін. р.*	в) ***Три***	г) ***Чотирі***
Наз.	два	дві	три	чотирі
Род.	двох		трьох	чотирьох
Дав.	двом		трьом	чотирьом
Знах.	чол. р. = наз. або род.; жін. і сер. р. = наз.		= наз. або род.	= наз. або род.
Оруд.	двома		трьома	чотирма
Місц.	на двох		на трьох	на чотирьох

два, три, чотирі

	ґ) ***П'ять***	д) ***Шість***	е) ***Сім***	є) ***Вісім***
Наз	п'ять	шість	сім	вісім
Род.	п'ятьох	шістьох	сімох	вісьмох
Дав.	п'ятьом	шістьом	сімом	вісьмом
Знах.	чол. рід = називн. або родов.; жін. і сер. род = наз.			
Оруд.	п'ятьма	шістьма	сімома (сімма)	вісьмома (вісімма)
Місц.	на п'ятьох	на шістьох	на сімох	на вісьмох

п'ять, шість, сім, вісім

Так відмінюються числівники: *дев'ять, десять, одинадцять . . . двадцять . . .* до *дев'ятдесять дев'ять*, але іноді вживаються в числівниках, починаючи від *п'ять*, і старіші форми на на *-и* для род., даваль. й місцев. відмінків: *нема й* ***сімох*** *карбованців — нема й* ***семи*** *карбованців*; *приглядаюсь* ***пятьом*** *карбованцям —* ***пяти*** *карбованцям, із* ***сімдесятьох*** *душ — із* ***сімдесяти*** *душ.* Та переважно вживаються перші форми, а в орудному відмінкові інакших і бути не може.

ж) ***Зложені числівники:***

Зложені числ.

одинадцять
дванадцять — двадцять — двісті
тринадцять — тридцять — триста
чотирнадцять — (сорок) *— чотиріста*
п'ятнадцять — п'ятдесять — п'ятьсот
шіснадцять — шідесять — шіссот
сімнадцять — сімдесять — сімсот
вісімнадцять — вісімдесять — вісімсот

дев'ятнадцять — *дев'ятдесять* (про *дев'яносто* див з) — *дев'ятьсот*

кільканадцять — *кількадесять* і т. д. — відміняються тільки в останній їх частині: *п'ятдесятьох*, *сімдесятьом*, *вісімдесятьма* . . . (про двісті, триста, див. *и*).

сорок, дев'яносто, сто

з) *Сорок, дев'яносто, сто* мають тільки форми: *сорока*, *девяноста*, *ста*. Від „сто" подибується оруд.: „*стома*";

двісті, триста

и) *Двісті, триста . . . дев'ятьсот* рідко коли роспадаються: (двох сот, п'яти сот . . .), а звичайно лишаються невідмінними: „*з п'ятьсот карбованцями*" (а не – з п'ятьма сот карбованями);

скільки, стільки, багато

й) *Скільки, стільки, багато* відмінюються як „два": *скількох*, *скільком* . . .;

Двійня

Увага: При числівниках: *два*, *три*, *чотирі* іменники жін. й серед. роду можуть уживатися із спеціяльним закінченням (колишньої двійні): *дві сестрі* (сестри), *дві сосні* (сосни), *три книзі* (книги), чотирі *мусі* (мухи), *три бочці* (бочки), *дві відрі* (два відра), *три яблуці* (яблука), *чотирі вікні* (вікна) . . . див. § 37.

Порядкові

Порядкові числівники.

56.

1. перший	30. тридцятий
2. другий	40. сороковий
3. третій	50. п'ятдесятий
4. четвертий	60. шісдесятий
5. п'ятий	70. сімдесятий
6. шостий	80. вісімдесятий
7. сьомий	90. дев'ятдесятий і дев'яностий
8. восьмий	100. сотий
9. дев'ятий	200. двосотий
10. десятий	300. трисотий
11. одинадцятий	1000. тисячний
12. дванадцятий	1000000. мільйоновий
20. двадцятий	

Всі вони відміняються, як прикметники: першого, третьої . . .

Збірні числівники. Збірні

57.

обидва, обидві	дев'ятеро
обоє	десятеро
двоє	одинадцятеро
троє	дванадцятеро
четверо	двадцятеро
п'ятеро	двадцять четверо, рідше: двадцятеро четверо
шестеро	тридцять семеро, рідше:
семеро	тридцятеро семеро
восьмеро	

Вони не відміняються, але для *обидва, обоє, двоє* формами непрямих відмінків служать „*обом*", „*обома*", „*обох*" (від маловживаного „оба") . . ., *двом, двома* . . . від „два".

Ґ) ДІЄСЛОВО.

Дійсний спосіб.

58. 1. **Теперішній і майбутній (доконаний) час.** Тепер. і майбут. час

В відміні дієслова в теперішньому (майбутньому) часі є три групи:

а) Перша група має в третій особі однини закінч. **-е** (після голосівок **-є**), у третій множини **-уть** (після голосівок **-ють**) — коротко, це $^{е}/_{у}$ ($^{є}/_{ю}$) група;

б) Друга має в третій ос. одн. закінч. **-ить** (після голосівок **-їть**), у 3 ос. множ. **-ать**, або **-ять** — коротко: $^{и}/_{а}$ ($^{ї}/_{я}$) група. Ось вони: 1 і 2 групи

		1 група $^{е}/_{у}$, $^{є}/_{ю}$	2 група $^{и}/_{а}$, $^{ї}/_{я}$
Одн.	1 ос.	**-у** (**-ю**)	**-у**, **-ю**
	2 „	**-еш** (**-єш**)	**-иш** (**-їш**)
	3 „	**-е** (**-є**)	**-ить** (**-їть**)
Множ.	1 „	**-емо** (**-ємо**)	**-имо** (**-їмо**)
	2 „	**-ете** (**-єте**)	**-ите** (**-їте**)
	3 „	**-уть** (**-ють**)	**-ать**, **-ять**

Приклади:	беру	купую	хвалю	біжу	гою
	береш	купуєш	хвалиш	біжиш	гоїш
	бере	купує	хвалить	біжить	гоїть
	беремо	купуємо	хвалимо	біжимо	гоїмо
	берете	купуєте	хвалите	біжите	гоїте
	беруть	купують	хвалять	біжать	гоять

Третя група в) До третьої групи належать чотирі дієслова: *їсти, бути, дати* (відпо)*вісти*: вони мають особливі форми в теперішньому часі (перші) і майбутньому (другі);

Одн.	1 ос.	їм	(єсьм)	дам	(відпо)	вім
	2 „	їси	(єси)	даси	(відпо)	віси
	3 „	їсть	(єсть), є	дасть	(відпо)	вість
Множ.	1 „	їмо	(єсьмо)	дамо	(відпо)	вімо
	2 „	їсте	(єсте)	дасте	(відпо)	вісте
	3 „	їдять	суть	дадуть	(відпо)	відять

Форми *єсьм, єси* й т. д. загинули, лишились тільки форми 3 ос. *є* і *суть*. Де хто вживає „*є*“ скрізь, в обох числ.

-ає — -а **Увагп.** 1. В 3 особі одн. в дієсловах 1 групи ($^{е}/_{у}$) *є* після *а-* (*я*) може (звичайно в поезії) зникати: *біга, смика, пита, гуля, розмовля, балака, набалака* . . . Але у прозовій книжній мові ці форми не вживаються.

-е — -ить 2. Змішувати групи (I й II) дієслів не можна, і не можна вживати таких форм, як: купе, любе, носе, возе . . ., а тільки: *купить, любить, носить* . . . *носять, люблять, куплять* (не — носють . . .) . . . *носимо, возимо* . . . (не носемо . . .) . . .

-ем — -им 3. У 1 ос. множ. зрідка вживається й форма на **-ем, -им**: *берем, ходим, носим* . . .

-еться 4. У дієсловах із **-ся** в 3 ос. одн. 1 групи **-ть не** відкидається: бере — *береться*, знає — *знається* (див. § 14_6).

-кти, -гти 5. Дієслова 1 групи на *-кти, -гти* переміняють у всіх особах однини і множини, отже й у 1 ос. одн. і 3 ос. множ *к, г* на *ч, ж*: пекти — *печу, печуть*, могти — *можу, можуть*, див. § 20_3.

-дити, -тити, -сити, -зити

6. У другій групі дієслова на -*дити*, -*тити*, -*сити*, -*зити* в 1 ос. одн. м'якшать *д* на *дж* (ходити — *ходжу*, не — ходю), *т* на *ч* (тратити — *трачу*, не — тратю), *с* на *ш* (носити — *ношу*, не — носю), *з* на *ж* (возити — *вожу*, не — возю), *ст* на *щ* (хрестити — — *хрещу*, не хрестю), *зд* на *ждж* (їздити — *їжджу*, не — їздю), див. ще § 20_2.

-пити, -бити, -мити, -вити

7. В тій самій групі дієслова на -*пити*, -*бити*, -*мити*, -*вити* (з губним визвуком пня) мають „л" не тільки перед закінченням 1 ос. одн., але й у 3 ос. множ:

купити — *куплю, куплять* (не — купять)
любити — *люблю, люблять* (не любять)
ламати — *ламлю, ламлять* (не ламють)
ловити — *ловлю, ловлять* (не ловять). див. § 22 16.

2. Минулий час.

59. Минулий час має такі закінчення:

	Чол. р.	*Сер. р.*	*Жін. р.*	*Всі роди*
Одн.	**-в**	**-ло**	**-ла**	Множ. **-ли**

Приклади: спати — *спав, спало, спала, спали*; колоти — *колов, кололо, колола, кололи* . . .

Але після шелестівок зак. в чол. роді зникає: гребти — *гріб* (гребла), пасти — *пас* (пасла), утекти — *утік* (утекла), стригти — *стриг* (стригла) . . .

3. Давноминулий час.

60. Давноминулий час є сполучення форми минулого часу дієслова з такою ж формою помічного дієслова „*бути*": *я ходив був, я робила була, вони поїхали були* . . .

4. Майбутній зложений час (недоконаний).

-му, -меш, -ме

61. 1. Форма майбутнього часу складається з дієменника (infinitiv) та теперішнього часу помічного дієслова „*яти*": *му, меш, ме, мем(о), мете, муть.* Ці останні форми зовсім зрослися з дієменником і відчуваються так, наче б були просто закінченнями майбутнього часу (тим то й пишуться сукупно з дієменником, див. § 70).

1 ос. од.	співатиму	ходитиму	перебиратимусь
2 „ „	співатимеш	ходитимеш	перебиратимешся
3 „ „	співатиме	ходитиме	перебиратиметься
1 „ мн.	співатимем(о)	ходитимем(о)	перебиратимемось
2 „ „	співатимете	ходитимете	перебиратиметесь
3 „ „	співатимуть	ходитимуть	перебиратимуться

2. Крім цеї форми, вживається форма з дієіменника та майбутнього часу дієслова „*бути*“:

буду, будеш, буде

1 ос. од. ходити буду й буду ходити

2 „ „ робити будеш і будеш робити

3 „ „ їсти буде й буде їсти й т. д.

3. В обох цих формах майбутнього часу дієіменник береться лише недоконаний: робити — *робитиму*, *буду робити*; але зробити — *зроблю* . . .

Наказовий (вольовий) спосіб.

62. Наказовий спосіб має такі форми:

	1 *група*		2 *група*	3 *група*
1 ос. одн.	—		—	—
2 „ „	***-й***	***-ь***	—	***-и***
3 „ „	(*нехай* + тепер. або майбутн. ч. дієслова у 3 ос. одн.)			
1 „ мн	***-ім***	***-ьмо***	***-мо***	***-імо***
2 „ „	***-іть***	***-ьте***	***-те***	***-іте***
3 „ „	(*нехай* + тепер. або майбутн. ч. дієсл. у 3. ос. множ.)			

Приклади:

2 ос. одн.	несі́	стань	ріж	дай
	робі́	винось	сип	купуй
3 „ „	нехай несе	стане	ріже	дає
	„ робить	виносить	сипле	купує
1 „ множ.	несім	станьмо	ріжмо	даймо
	робім	виносьмо	сипмо	купуймо
2 „ „	несіть	станьте	ріжте	дайте
	робіть	виносьте	сипте	купуйте
3 „ „	нехай несуть	стануть	ріжуть	дають
	„ роблять	виносять	сиплють	купують

Виходить, що всі форми йдуть за 2 ос. одн перша група, з наголошеним -и́ (*неси́*), має -ім, -іть (*несім, несіть*); друга з пом'якшеною шелестівкою (*стань*) — **-ьмо, -ьте** (*станьмо, станьте*) або з твердою (*сип, ріж*) — **-мо, -те** (*сипмо, сипте*); третя група після голосівкового пня — **-й** (*дай*), **-ймо, -йте** (*даймо, дайте*).

Третя особа мн. й одн. заступається формою 3 ос. тепер. (майбутн.) часу з додатком: *нехай*.

Уваги. 1. Про форми наказового способу пнів на *к, г*: *печи, печім, печіть*; *бережи, бережім, бережіть*, див. § 20_3. **пні на к, г**

2. У 1 особі множ. в першій групі (де *и* наголошене: *неси*) може бути ще закінчення *-мо*: *берімо, несімо* . . .; у другій особі в поезії відома в цій групі форма на *-те*; *беріте, носіте* . . ., та в книжній мові ця форма не вживається. **-імо, -іте**

3. З прийменниками де-які дієслова першої групи переносять наголос із закінчення на пень, при чому *-и* та *-і* випадають, і дієслово переходить у другу групу: неси́, несім — *приносьмо*, держи́ — *придерж*, ходи́ — *прихо́дь*, води — *приво́дь* . . . **Сприростн. дієслова -мо, -те**

Можливий спосіб.

63. Можливий спосіб має два часи: теперішній і минулий. **Тепер. час**

1. Теперішній час можливого способу складається з форм минулого часу дієслова з часточкою **би (б)**: ходив — *ходив би*, пішов — *пішов би*, ішов — *ішов би, ішли б, ходили б* . . .

Цих форм уживаємо для всіх часів (теперішнього, минулого, майбутнього): *Чом ти не пишеш із нами? — Та я б і **писав**, та нема олівця* [теп.]. *Чом ти вчора не написав листа? Та я б і **написав**, та ніколи було* (краще сказати тут: *Та я **був би** й написав, та ніколи було*) — [минул.]. *Чи прийдеш завтра до нас? Та я б **завтра** і прийшов до вас, та, мабудь, не пустять* . . . [майб.][1]).

[1]) Усе це залежить від слів: *учора, завтра*, які надають властиво значіння часові. Ред.

Минулий час 2. *Минулий час можливого способу* творить теперішній час можливого способу (див. під 1) у сполуці з минулим часом помічного дієслова „*бути*“ (*був би*, *була б* . . .): ходив — *ходив би* — *був би ходив*, пішов — *пішов би* — *був би пішов*, ішов — *ішов би* — *був би йшов*, *була б ішла*, *були б ішли* . . .

Цих останніх форм уживають для минулого часу в більшості з відтінком давноминулости: «*Як би знала — до схід сонця була б утопила*».

Доконаність — недоконаність.

64. Головніші засоби творення доконаних форм дієслівних (перфективних, форм „совершенного вида“) — це приростки, наростки (про наростки дієслова див. § 74) й наголос. Власне, все це елементи словотворчі, бо з ними, чи без них, змінюється й реальне (словарне) значіння слів; а проте вони вносять ще й чисто граматичну зміну у слова, а саме — надають дієсловам недоконаної (протягової, чи наворотової) форми значіння доконаности (закінчености, раптовости).

Приростки 1. Приростки:

питати (питав — минул. ч., питаю — теп. час, питатиму — майбутн. ч.) — ***спитати***, ***напитати***, ***роспитати***, ***запитати*** (спитав — минул., спитаю — майб. ч. доконаний)

гнати (жену, гнав, гнатиму) — ***розігнати***, ***вигнати***, ***погнати***, ***увігнати***, ***нагнати*** . . . (розігнав, розжену . . .).

жовтіти (жовтію, жовтів, жовтітиму) — ***пожовтіти***, ***зажовтіти*** . . . (пожовтів, пожовтію . . .).

Зате наростки, особливо ж наросток: **-а-**, **-ува-** (**-юва-**), такі форми дієслова, вже сприростковані (див. далі), перетворюють ізнов на недоконані (не відкидаючи наростка), і то наворотові:

напитати — *напит**увати*** (порівн.: напитаю — напитую)

розігнати — *розгон**ювати***, і далі

робити — ***виробляти*** — ***виробл**ювати*

*пилити — **надпилити** — надпилювати*
*писати — **підписати** — підписувати*
*морочити — **обморочити** — обморочувати*
*смалити — **просмалити** — просмалювати*
*рвати — **порвати** — поривати . . .*

2. Наростки: **Наростки**

грюкати (грюкаю, грюкав, грюкатиму) — *грюкнути* (грюкнув, грюкну),

повертати (повертаю, повертав, повертатиму) — *повернути* (повернув, поверну),

стукати (стукаю, стукав, стукатиму) — *стукнути*, *стуконути* (стукнув, стукну, стуконув, стукону) . . .

3. Наголос: **Наголос**

а) *висипати — висипати*
роскидати — роскидати
перетикати — перетикати
задихатись — задихатись
вистрибати — вистрибати
вистинати — вистинати
здибати — здибати
збігати — збігати . . .

б) *звозити — звозити*
переносити — переносити
відводити — відводити
сходити — сходити . . .

в) *пізнаю* (пізнавати) — *пізнаю* (пізнати)
заграю (загравати) — *заграю* (заграти)
виграю — виграю . . .

У всіх цих випадках треба наголос відзначувати на письмі, коли з самого контексту не ясно, котра з двох форм є не думці, чи, наприкл.: „*Ой, здибається сива голубонька та з сивими соколами*", чи „*Ой, здибається сива голубонька та з сивими соколами*".

З перетвором одної форми дієслова в другу, напр., недоконаної наворотової з протягової чи доконаної,

6

в'яжеться часто **перезвук**, себ-то, перем'на одної голосівки на другу, напр., *плести — заплітати, мерти — умирати, скочити — скакати*, див. §§ 6_6, 5_1, 1_{16}.

Дієіменник.

65. Дієіменник має закінчення **-ти** (ся), який додається до кореня, або до пня (після наростка):

а) *гребти, скубти, сопти* (сопіти), *хропти* (хропіти), *пливти, ревти* (і ревіти) . . .

б) *нести, везти, плести* (плету), *красти* . . .

в) *бігти, берегти, запрягти, лягти, могти, тягти* (тягну), *стерегти, стригти, волокти, пекти, товкти, сікти* . . .

г) *мерти, жерти, терти, перти, дерти.*

ґ) *ходити, носити, спати, хотіти, панувати, грітися* (грітись), *братися* (братись), *лляти* (і лити) . . .

-ти, -ть 1. Скорочувати закінчення дієіменника ***-ти*** на ***-ть*** у книжній мові (в поетичній уживається) — не треба.

-гти — -кти 2. Треба звернути увагу на те, що групи ***-гти, -кти*** в українській мові залишаються, й на ***-чи*** не переходять: пекти, могти, а не — як на Поділлі: печи [моск. печь], мочи [моск. мочь].

Дієприкметники діяльного стану.

66. 1. Дієприкметник теперішнього часу діяльного стану є у стані зникнення. Вживані дієслівні форми на ***-чий***,
-чий, -че, -ча ***-че, -ча***, є, власне, вже прикметники, почасти народнього, почасти книжного походження: *гарячий, пекучий, біжучий* (час, а не — кінь, наприклад), *нестерпучий, шипучий* . . . див. § 73_{28}.

2. Дієприкметник минулого часу, як і попередній, майже зовсім зник, а залишилось кілька слів із закінченнями ***-ший, -ше, -ша*** з колишнього дієприкметника: *померший* (і *померлий*), див. § 73_{31}.

-ший, -ше, -ша Замісць колишніх дієприкметників на ***-ший, -ше, -ша*** укр. мова залюбки вживає прикметників із наростком ***-лий, -ла, -ле***, див. § 73_{206}.

Увага. Ніяким чином не можна сказати українською мовою: біжучий кінь, а треба казати — *кінь, що біжить*, не: прийшовший чоловік, а — *чоловік, що прийшов.*

А вже зовсім неможливо так казати:

Трапляючіся випадки, а треба все казати: *випадки, що трапляються*; не збір находившихся там людей, а — *збір людей, що там находились*

Дієприкметник страждального стану.

67. 1. Дієприкметник страждального стану теперішнього часу, як і попередні, уже зник. Залишки від нього: *любимий, питомий, знайомий, родимий, нестерпимий, відомий, видимий, зримий* — це вже прикметники (див. § 73_{21}).[1] **-мий**

2. Дієприкметник минулого часу зберігає уповні з наростками: ***-ний, -не, -на*** (після шелестівкових пнів зі вставленим „*е*“), ***-тий, -те, -та***: **-ний, -не -на -тий, -те -та**

латати — *латаний, латане, латана*
заспати — *заспаний, заспане, заспана*
купити — *куплений, куплене, куплена*
робити — *роблений, роблене, роблена*
носити — *ношений, ношене, ношена*
відродити — *відроджений, відроджене, відроджена*,
притужити - *притужений, притужене, притужена* . . .
бити — *битий, бите, бита*
терти — *тертий, терте, терта* . . .

Від соприросткованих недоконаних дієслів (див § 64_1) із наростком ***-ува-*** (***-юва-***) утворені такі дієприкметники беруть на себе звичайно функцію дієприкметників теперішнього часу стражд. стану і в такому разі відповідають, між іншим, московським дієприкметникам на **-мый** (прописываемый, составляемый . . .):

---

[1] Тим то не можна сказати: любимий мною, а кажеться: *любима людина*, у значінню: *люба* . . . Ред.

(виробити — вироблювати) вироблений — *вироблюваний*
(записати — записувати) записаний — *записуваний*
зіставлений — *зіставлюваний*
надпилений — *надпилюваний*
обматаний — *обматуваний*
переораний — *переорюваний*
підкреслений — *підкреслюваний*
показаний — *показуваний*
приневолений — *приневолюваний*
просмалений — *просмалюваний*
розщеплений — *розщеплюваний*
ув'язаний — *ув'язуваний* . . .

Неособова форма -но, -то 3. Присудковий неособовий дієприкметник має наросток попереднього (2), а тільки в невідмінній формі: -***но***, -***то***. Вживається він виключно в безпідметових реченнях (§ 76) як присудок, вимагаючи після себе знахідного відмінка (предмета, об'єкта): *куплено, роблено, ношено, бито, накрито, вироблено, записано, вироблювано, записувано* . . . (при кожному: кого? що?).

Змішувати його з середнім родом страждального дієприкметника минулого часу (2), де буде закінчення -***не***, -***те*** — не можна; тим то й не слід, напр., писати „*як воно збудовано*" (підзаголовок до книжки проф. М. Білоусова: „Де-що про наше тіло"); граматично можливе або „*воно збудоване*" або „*його збудовано*"; в даному ж разі треба вжити останнього.

Дієприслівник.

68. Дієприслівників у вкраїнській мові двоє.

1. Дієприслівник теперішнього часу твориться на-
-чи ростком -***чи***, при чому в дієслів 1 групи перед -***чи*** являється -**у**- (-**ю**), у дієслів 2 групи -**а**- (-**я**-), див. § 58: *беручи, кажучи, виробляючи* (від — виробляти), *вироблюючи* (від — вироблювати), *купуючи, заподіюючи* . . .; *біжачи, сплячи, носячи, косячи, доячи, стоячи, сидячи* . . . (а не — біжучи, сплючи, носючи і т. д.).

Дієприслівники на *-а* (*-я*) залишились лише в окремих словах, що вже й не суть дієприслівниками, а звичайними прислівниками: *як мога, куди видя, знехотя* (та ще декуди в поезії, пор. у Шевч.: *сидя, стоя, ходя* — але ж у книжній мові вживати їх не можна). -а, -я,

2. Дієприслівник минулого часу має наросток *-ши*, при чому після голосівкових пн'в вставляється „*в*" — *пісши, пасши, пікши, стригши, бігши* — але: *бравши, каравши, виробляєши, виробльовавши, купувавши, заподіювавши, спавши, носивши, косивши, доївши, стоявши, сидівши* . . . Також доконані: *взявши, купивши, сказавши, заподіявши* . . . -ши

Віддієслівні йменники.

69. Віддієслівні йменники кінчаються на *-**ння**, -**ття***: виробити — *вироблення*, зникнути — *зникнення*, зменшити — *зменшення*, пити — *пиття* . . .

Доконаність і недоконаність дієслів залишається й на віддієслівних іменниках, і треба вживати за вимогою самої думки тої, чи іншої з тих двох можливих форм:

зберегти — *збереження*; зберігати — *зберігання*;

зникнути — *зникнення*; зникати — *зникання*;

переконати — *переконання*; переконувати — *переконування*;

поширити — *поширення*; поширювати — *поширювання*;

побільшити — *побільшення*; побільшувати — *побільшування*;

зменшити — *зменшення*; зменшувати — *зменшування*;

закінчити — *закінчення*; закінчувати — *закінчування*;

відродити — *відродження*; відроджувати — *відроджування*;

дослідити — *дослідження*; досліджувати — *досліджування*;

зарадити — *зарадження*; зараджувати — *зараджування*;

погодити — *погодження*; погоджувати — *погоджування* . . . [про *дж*, див. §§ 20_2, 23_4].

Так само розріжняти треба, і не можна вживати одного замісць другого віддієслівних іменників близькозначних і близькозвучних, але не — рівнозначних, як от: *ширення* (від — ширити) і *ширшання* (від — ширшати) і. т. ін.

Зразки відміни дієслова.

70. **1 група е/у, є/ю.**

Дієіменник:		пас-**ти**	чита-**ти**
Теперіш. час:	1 ос. одн.	пас-**у**	чита-**ю**
	2 „ „	пас-**еш**	чита-**єш**
	3 „ „	пас-**е**	чита-**є**
	1 „ мн.	пас-**емо**	чита **ємо**
	2 „ „	пас-**ете**	чита-**єте**
	3 „ „	пас-**уть**	чита-**ють**
Минулий час:	1 ос. одн.	я пас, пас-**ло**, **-ла**	я чита-**в**, **-ло**, **-ла**
	2 „ „	ти пас, пас-**ло**, **-ла**	ти чита **в**, **-ло**, **-ла**
	3 „ „	він пас, пас-**ло**, **-ла**	він чита-**в**, **-ло**, **-ла**
	множина:	ми, ви, вони пас-**ли**	ми, ви, вони чита-**ли**
Давноминул. час:		я пас був я пасло було я пасла була . . .	я читав був я читало було я читала була . . .
Майбутній час:	1 ос. одн.	пастиму або буду пасти	читатиму або буду читати
	2 „ „	пастимеш „ будеш пасти . . .	читатимеш або будеш читати . . .
Дієприкметн. страждн.:		пас-**е ний**, **-не**, **-на**	чита-**ний**, **-не**, **-на**
Дієприслівн. тепер.:		пас-**у-чи**	чита-**ю-чи**
Дієприслівн. минул.:		пас-**ши**	чита-**в-ши**
Наказовий (вольов.) *спос*:			
	2 ос. одн.	пас-**и**	чита-**й**
	3 „ „	нехай пасе	нехай читає

	1 ос. мн.	пас-**ім**	чита-**ймо**
	2 ,, ,,	пас-**іть**	чита-**йте**
	3 ,, ,,	нехай пасуть	нехай читають
Можливий спосіб			
	тепер. час:	я пас би	я читав би
		я пасло б	я читало б
		я пасла б . .	я читала б . . .
	минул. час:	я пас би був	я читав би був
		я пасло б було	я читало б було
		я пасла б була . . .	я читала б була . . .

2 група — и/я а, ї/я

Дієменник		хвали-**ти**	гої-**ти**
Теперіш. час:	1 ос. одн.	хвал-**ю**	го-**ю**
	2 „ „	хвал-**иш**	го-**їш**
	3 „ „	хвал-**ить**	го-**їть**
	1 „ мн.	хвал-**имо**	го-**їмо**
	2 „ „	хвал-**ите**	го-**їте**
	3 „ „	хвал **ять**	го **ять**
Минулий час:	1 ос. одн.	я хвали-**в, -ло, -ла**	я гої-**в, -ло, -ла**
	2 „ „	ти хвали-**в, -ло, -ла**	ти гої-**в, -ло, -ла**
	3 „ „	він хвали **в, -ло, -ла**	він гої-**в, -ло, -ла**
	множина:	ми, ви, вони хвали-**ли**	ми, ви, вони гої-**ли**
Давномин. час:		я хвалив був	я гоїв був
		я хвалило було	я гоїло було
		я хвалила була . . .	я гоїла була . . .
Майбутній час:	1 ос. од.	хвалитиму або буду хвалити	гоїтиму або буду гоїти
	2 „ „	хвалитимеш або будеш хвалити . . .	гоїтимеш або будеш гоїти . . .
Дієприкм. стражд:		хвал-**е-ний, -не, -на**	го-**є-ний, -не, -на**
Дієприсл. тепер.:		хвал-**я-чи**	го-**я-чи**
Дієприслівн. минул.:		хвали-**в-ши**	гої-**в-ши**

Наказовий (вольов.) *спос.*:

2 ос. одн.	хвал**и**	го-**й**
3 „ „	нехай хвалить	нехай гоїть
1 „ мн	хвал-**ім**	гой-**мо**
2 „ „	хвал-**іть**	гой-**те**
3 „ „	нехай хвалять	нехай гоять

Можливий спосіб

тепер. час:	я хвалив би	я гоїв би
	я хвалило б	я гоїло б
	я хвалила б . . .	я гоїла б . . .
минул. час:	я хвалив би був	я гоїв би був
	я хвалила б була	я гоїла б була
	я хвалило б було . . .	я гоїло б було . . .

3 група

Дієіменники: бу-**ти** ïс-**ти** да-**ти** оповіс-**ти**

Теперіш час:

1 ос. од.	я (єсьм)		ї-**м**
2 „ „	ти (єси)		ї-**си**
3 „ „	він, воно, вона	є	ïс-**ть**
1 „ мн.	ми (єсьмо)		ї-**мо**
2 „ „	ви (єсте)		ïс-**те**
3 „ „	вони суть		ïд-**ять**

Минул. час:

1 ос. од.	я бу-**в**, -**ло**, -**ла**	ї-**в**, -**ло**, -**ла**	да-**в**, -**ло**, -**ла**	опові-**в**, -**ло**, -**ла**
2 „ „	ти бу-**в**, -**ло**, -**ла**	ї-**в**, -**ло**, -**ла**	да-**в**, -**ло**, -**ла**	опові-**в**, -**ло**, -**ла**
3 „ „	він-бу**в** . . .	ї-**в** . . .	да-**в** . . .	опові-**в** . . .
множина:	ми, ви, вони бу-**ли**	ї-**ли**	да-**ли**	опові-**ли**

Давноминулий час:				
	я був був	я їв був	я дав був	я оповів був
	я було було	я їло було	я дало було	я оповіло було
	я була була...	я їла була...	я дала була..	я оповіла була...
Майбутній час:				
1 ос. од.	буд-**у**	їстиму або буду їсти	да-**м**	опові-**м**
2 „ „	буд-**еш**	їстимеш або	да-**си**	опові **си**
3 „ „	буд-**е**	будеш їсти	дас-**ть**	оповіс-**ть**
1 ос. мн.	буд-**емо**	і. т. д.	да-**мо**	опові-**мо**
2 „ „	буд-**ете**		дас-**те**	оповіс-**те**
3 „ „	буд-**уть**		дад-**уть**	оповід-**ять**
Дієприкм. стражд.:				
		їдж-**е-ний**, -**не**, -**на**	да-**ний**,-**не**, -**на**	оповідж-**е-ний**, -**не**, -**на**
Дієприсл. тепер.:				
	буд **у-чи**	їд-**я-чи**		
Дієприсл. минул.:				
	бу-**в-ши**	ї**в-ши**	да **в-ши**	опові-**в-ши**
Наказов. (вольов.) спосіб:				
2 ос. од.	будь	їж	да-**й**	оповідж
3 „ „	нехай буде	нехай їсть	нехай дасть	нехай оповість
1 „ мн.	буд **ьмо**	їж-**мо**	да-**ймо**	оповідж-**мо**
2 „ „	буд-**ьте**	їж-**те**	да-**йте**	оповідж-**те**
3 „ „	нехай будуть	нехай їдять	нехай дадуть	нехай оповідять
Можливий спосіб				
тепер.	я був би	я їв би	я дав би	я оповів би
час:	я було б	я їло б	я дало б	я оповіло б
	я була б...	я їла б...	я дала б...	я оповіла б...
минул.	я був би був	я їв би був	я дав би був	я оповів би був
час:	я було б було	я їло б було	я дало б було	я оповіло б було
	я була б була	я їла б була	я дала б була	я оповіла б була
	і т. д.	і т. д.	і т. д.	і т. д.

НАРОСТКИ.

71. Тут подаємо наростки живі, словотворчі, тоб-то такі, що ми їх відчуваємо як елементи якоїсь одноманітної групи слів, або, краще сказати, як такі елементи, що собою об'єднують слова зовсім не споріднені лексичним значінням і тим самим у нашій свідомості виступають осібними словотворчими звукосполученнями (рідше звуками), здатними надавати словам із ріжним значінням одну спільну прикмету, спільну не тільки граматично, а й лексично. Ось, наприклад, наросток **-ина** не тільки вирівняв граматично слова; *зерно, часник, риба — зернина, часничина, рибина*, а й надав їм спеціяльної спільної прикмети значіння, а саме — одиничности, окремішности.

Зібрано тут усі наростки йменника, прикметника й дієслова, крім тільки наростків тепер уже мертвих, як, напр., **-р** (*жи-р, да-р*), а то й нових, але мало вживаних, таких, що не досить іще внатурились у літературній мові, як от **-ша** (*гетьман-ша* . . .). Але вказане не вичерпує наросткових можливостей іще й тим, що при словотворі нераз уживаються цілі групи наростків, іноді дуже складні, як, наприклад, *лис-ич-ен-ят-оч-ко.* Звісно, можливо, що де-які відтінки значіння наростків проминуто, або не зовсім як слід визначено, але зате подано багато прикладів, і з них читач сам схопить характер того, чи іншого наростка. Не завжди зразу можна добачити ріжницю близькозначних наростків, як, наприклад:

верхівень — *верхівець* — *верховик*
відьмак — *відьман* — *відьмач* — *відьмар*
головань — *головач* — *головко*
скрипань — *скрипник*
колісце — *коліщa* і т. д.

У таких разах найкраще розбиратися за допомогою аналогічних груп слів, слів із такими ж наростками. Подаються наростки за азбукою. При укладі розділу про наростки впорядчик найбільш користувався граматикою *Смаль-Стоцького* й *Ґартнера* [Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache] та словником *Грінченка*. Матеріял останньої праці дозволив значно поповнити зібране й систематизоване в першій праці.

Іменникові наростки.

72. 1. **-ак** (**-як**) *а*) для означення носія чинности, діяльности, переважно особи: *письмак*, *піяк*, *відьмак*, *співак*, також: *біяк* (= великий молот), *різак* (= великий ніж)...; **-ак**, (**-як**)

б) для означення носія якоїсь прикметности: *голяк*, *простак*, *верстак*, *біляк*, *більмак*, *бідак* . . .;

в) для означення стану, місця перебування, народности особи: *вояк*, *бережак*, *мертвяк*, *Волиняк*, *Поляк*, *Прусак* . . .;

г) для означення чоловічого роду живих істот: *гусак*, *лошак*, *дітвак* . . .;

ґ) для означення де-яких недуг, наростів на людському тілі: *боляк*, *чиряк*, *гнояк*, *пістряк* (= рак), *сліпак*, *вовчак*, *жиляк* . . .

2. **-ака**, (**-яка**) — для означення згрубілости речі, особи: *рубака*, *вояка*, *вужака*, *одчаяка*, *бариляка*, *губ'яка*... **-ака**, (**-яка**)

3. **-аль**, **-аля**, **-ань**, **-аня** для означування предмету (майже завжди особи) за найхарактернішою прикметою: *коваль*, *скрипаль*, *носаль*, *довгаль*... *шваля*, *пряля*... *довга́нь*, *вуса́нь*, *брова́нь*, *бoрода́нь*, *голова́нь*, *горба́нь*, *горла́нь*, *губа́нь*, *грива́нь*, *дзюба́нь*, *здорова́нь*, *зуба́нь*, *коструба́нь* . . ., *криса́ня* (= капелюх зі широкими крисами), *лиса́ня*, *біла́ня* . . . **-аль**, **-аля**, **-ань**, **-аня**

(наголос на **-а́нь, -а́ня**) . . .: крім того, **-ань** уживається зрідка зі значінням дієприкметника страждального минул. часу: *ла́мань* (= зламане), *ка́зань* (= сказане) . . . з наголосом на пні . . .

-ално, див. **-ильно.**

-ан 4. **-ан (ин)**, див. під. 22 (-ин).

-ар, -яр 5. **-ар (-яр)**, дуже поширений наросток для означеня особи якоїсь професії або здатности: *байкар, бляхар, біляр, вівчар, віспар, бондар, кобзар, писар, токар, лікар, штукар* . . .

-ач 6. **-ач** *а)* підходить близько значінням до **-ак** (див. 1 *а*): *відвідувач* (відвідувати), *грач* (грати), *деркач, доглядач, ткач* . . .;

б) підходить до **-ак** *б) вирлач* (вирлоокий), *бородач, гривач, горлач, волохач, носач* . . .;

в) схожий у словотворі з **-ач** *а*), але з іншим значінням: *налигач* (ремінь), *понихач* (кого „пхають“), *брязкач* (гроші), *повивач, сікач, колодач* . . .

-ба, -оба 7. **-ба (-оба)** близький значінням до **-ння, -ття** (при дієслівних пнях, див. під. 42): *боротьба, лічба, молотьба, мільба, журба, ганьба, волочба, гульба, сійба, сівба* . . . *шаноба* . . .

-ва 8. **-ва** *а)* у згрубіло-зневажливих збірних іменників: *мишва́, жінва́, дітва́, кінва́, кошва́, мужва́* . . . . навіть — *грошва́, моква́, багва́* (наголос на наростку) . . .;

б) при дієслівних пнях для творення іменників, близьких своїм значінням до віддієслівних: *битва, гонитва, молитва, жертва*, див. під 42.

-енко 9. **-енко** — для означування сина через професію або назву батька: швець — *шевченко, бондаренко, вівчаренко, Науменко, Гливенко* (Глива — прізвище) . . . див. **-івна** під 31.

-ень 10. **-ень** — для означення сутної прикмети особи або речи чоловічого роду: *а) блазень, верхівень, в'язень, виторопень, велетень, красень, дурень, лежень, учень*... *б) півень, скре-*

котень . . . *в*) *безлюдень, безматснь* (вулік), *визубень, викрутень* („звилина“), *вивертень, січень, вересень* . . ., *водень, киссиь* (новотвори) . . .

11. **-енька** — для означення пестливо-здрібнілих іменників жін. роду: *річенька, рученька, ніженька, душеньки, Марусенька* . . . **-енька**

12. **-енько** — для означення пестливо-здрібнілих іменників чоловічого й середнього роду: *кониченько* (коник) . . . *серденько, горенько, лишенько* . . . **-енько**

13. **-еня (т)** — для означення нащадків живих істот і взагалі малих, дрібних речей: коза — *козеня* (козеняти . . .), *кошеня, левеня* (лев), *папеня* . . . *рученята, ноженята, оченята, грошенята* . . . **-еня**

14. **ець** *а*) близький значінням до **-ач** [див. під 6]: *видавець, жнець, курець, кравець, швець, злочинець* . . .; **-ець**

б) близький значінням до **-ак** *б* [див. під 1*б*]: *бранець, бездолець, вихованець, старець, чернець, камінець, ремінець, чорнобривець* . . .;

в) близький значінням до **-ак** *в* [див. 1 *в*]: *Австрієць, Американець, Німець, Італієць, Українець, Полтавець, Харківець* . . .;

г) для означення здрібнілих іменників чоловічого роду: *баранець, млинець, брехунець, камінець, ремінець, хлопець* . . .;

ґ) близький значінням до **-ень**, особливо *в* [див. 10 *в*]: *виступець, вабець* . . . *вуглець* (новотвір) . . .;

д) для означення недуг: *гостець, грець, волосець, кострець, багровець* . . .

15. **-еча**, див. **-ота** під 46. **-еча**

16. **-ечка, -ечко, -ечок** близькі значінням до **-енька, -енько** [див. під 11, 12]: *річечка, ніжечка* . . . *батечко, лечко, сонечко, горечко* . . ., *пучечок, кружечок* . . . **-ечка, -ечко, -ечок**

17. **-иво** — для збірного значіння матерії або матеріялу: *мливо* (і меливо), *печиво, дійво, грязиво, золиво, квасиво, куриво, мясиво, паливо, прядиво* . . . *течиво* — вдатний новотвір для тямки „жидкость“ = рідина . . . **-иво**

-изна 18. **-изна** — для означення спадщини за походженням її: *бабизна, дідизна, братовизна, даровизна, материзна* (наголос на *-йзна*), але: *батьківщина*; крім того **-изна** вживається ще в слові *„білизна"*, а П. Куліш намагався поширити значіння наростка: *гречизна, польщизна* (грецька, польська мова, письменство, культура[1]) . . . див. під 23г.

ик 19. **-ик** *а)* для конкретизації прикметника (дієприкметника) йменником чоловічого роду: боровий — *боровик* (гриб), верховий — *верховик* (= верхівень), грішний — *грішник*, мучений — *мученик*, варений — *вареник*, кришений — *кришеник*, обіжний — *обіжник* (новотвір), болотяний — *болотяник*, пастівний — *пастівник*, бражний — *бражник* (2 значіння), вірний — *вірник* („доверенное лицо"), *возовик* . . ., і далі, *візник, ліжник, вербник, березник, бездітник, бездольник, бандурник, баляндраєник, гордівник, годинник, скарбник, робітник, вартівник, власник, виховник, рахівник* . . .;

б) для означення здрібнілости в іменниках чоловічого роду: *хлопчик, возик, волик, дощик, горобчик, кущик, братчик* . . .;

-ило 20. **-ило**, див. **-ло**, під. 40.

-ильно, -ално 21. **-ильно, -ално** – для означування держаків ріжних приладів: *грабильно, заступильно, іскричильно, кочержильно, лопатильно* . . . *держално, пужално* й ін. (наголос на — *йльно*) . . .

-ин 22. **-ин** — перед цим наростком часто буває ще й другий: **-ян (-ан)** — уживається для означення окремої особи для чолов. полу з якоїсь місцевости або якоїсь професії, стану: *Волошин, Турчин, Русин, міщанин, городянин, громадянин, гусарин, заробітчанин, заборянин, загорянин, завозянин* . . .

-ина 23. **-ина** *а)* для означення одного якогось окремого конкретного примірника: *зернина* (зерно — тямка збір-

[1]) Це, звичайно, польонізм [polszczyzna, greczyzna]; в тому самому значінню вживають Чехи наростка *-ина*: čeština, němčina і т. д. Ред.

на), *бадилйна* (бадилля), *берестйна* (берест), *бобйна* (біб), *вівсйна, часничйна, цибулйна, рибйна, билйна, людйна, вербйна, дитйна, цеглйна* (наголос на -*й*на) . . .;

б) для означення загальної тямки щодо часу і простору: *давнинá, старовинá, новинá, глибинá, величинá, височинá, ширинá* (наголос на -нá) . . .. див. іще **-інь**, під. 34 a;

в) для означення певних (але не строго визначених) місцевостей: *низйна, вершйна, долйна, мокрйна, порожнйна, бережйна, боковйна, болотйна, країна* (наголос на **-*й*на**) . . .;

г) для означення країв та історичних і побутових епох уживається наросток **-чина**: *Турéччина, Німéччина, Угóрщина, Волóщина, Хмельнйччина, козáччина, гайдамаччина, чумаччина, салдатчина, панщина, дідівщина, Гетьманщина, Слобожанщина, Кйївщина, Полтавщина, Галичина, Буковйна* (наголос, крім цих двох останніх, завжди перед **-ина**), див. іще **-изна,** під 18;

ґ) в назвах м'ясива за походженням: *курятина, баранина, яловичина, телятина, свинйна* (наголос удержується на пні слова: я́ловий — я́ловичина) . . .;

д) у збірних назвах ростинних продуктів: *городинá, грядовинá, садовина, ережинá* (наголос на **-инá**, пор. *бережйна* під *в)* з іншим значінням);

е) у здрібніло-зневажливих іменниках: *свинтйна, хатйна, слончйна, барильчйна* (барильце), *бандурчйна, сорочйна, будчйна, хустйна, містйна* (місто), *бурлачйна, вчителйна* . . . (наголос на **-*й*на**, але: *дівчйна)* . . .:

є) в дієслівних пнях для означення дій або наслідків їх: *біганина, копанина, хапанина, мішанина, тканина* . . .; так само pluralia tantum: *збоїни, зїдини, оглядини, обставини, зносини, заговини* . . . а за ними такі, як: *сороковини, роковини, дев'ятини* . . .;

ж) в числових іменників для означення певної частини одниці: *третина, четвертина, п'ятина, вісьмина* . . також: *половйна* (наголос на -*й*на); сюди ж належать новотвори: *бдина, множина* (за сербськ.)

-иння 24. **-иння** — для означування билá ріжних ростин: *бобовйння, картоплйння, баговйння, бурячйння, гарбузйння, жабурйння, маковйння, соняшничйння* (наголос на *-йння*) . . .

-иня 25. **-иня** — для означення осіб жіночого полу: *богиня, княгиня, господиня, бойкиня, Туркиня, Німкиня* (наголос на *-йня*) . . .; ще вживається в де-яких словах книжного вжитку: *пустиня, святиня, милостиня* . . .

-исько, -ище 26. **-исько, -ище** [**-їсько, -їще**] — *а*) для означення згрубілости в іменників усіх родів: *бараниско — баранище* (те ж саме значіння), *басисько — басище, багнище, хлопчисько — хлопчище, бабище, дівище* . . .;

б) для означення місця, де щось дієтся, чи діялось, події: *огнисько — огнище, боїсько — боїще, гноїще, пожарище, ячменище, базарище* . . .; таким чином низка слів із цієї групи має обидва значіння: *базарище* (місце базару й великий базар), *багнище, огнище* . . .;

в) в дієслівних пнів для означування характеру дії або наслідків її: *гульбище, грище, стовпище, липовище, становище, видовище* . . . (*становисько*).

-иха 27. **-иха** — для означування дружини (жінки): *дячиха, ковалиха, Василиха* . . .

-иця 28. **-иця** *а*) для означення живої істоти жіночого полу: *черниця, грішниця, цариця, орлиця, лисиця, вовчиця, хортиця, лошиця, ягниця, телиця, молодиця, зовиця, горлиця* . . .;

б) для означення здрібнілости, чи пестливости в іменників жіночого роду: *сестриця, вдовиця, водиця, травиця, морквиця* . . .;

в) в багатьох іменників тільки для означення жіночого роду слова: *дзвіниця, таємниця, ручиця, помийниця, паляниця, потилиця, масниця, п'ятниця, в'язниця, дурниця, нссенітниця, абищиця, дещиця* . . .;

г) для означення ріжних недуг (запальних): *пропасниця, метелиця, мотилиця, волокниця, жовтяниця* . . . і вдатні новотвори: *олегенниця, осердиця* . . .

29. **-ич** *а*) для означення нащадка з походження, **-ич**
особливо з попереднім наростком **-ов-**, **-ев-**: *дідич, родич, шляхтич, мамчич . . . королевич, майстрович, попович, Максимович . . .*;

б) для означення самця: *дрохвич* (дрохва), *лелечич* (лелека), *їжачич* (їжак), *павич* (пава) . . .;

в) зрідка близький значінням до **-ач**, *а*): *керманич, погонич*, див. 6а.

30. **-ище**, див. **-исько**, під 26. **-ище**

31. **-івна** — для означення дочки, відповідно до **-івна**
-енко (див. під 9, почасти **-ич** (див. під 29): *попівна, шевцівна, Науменківна, Гливенківна . . .*; щодо прізвищ, то вони вживаються з наростком **-івна** до заміжжя; вживання таких назв., як „Ганна *Гливенко*" є каліченця мови, мусить бути: *Ганна Гливенківна, Оксана Максимовичівна*, а жінка — *Гливенкова, Максимовичева*.

32. **-іж** — у кількох словах переважно дієслівних **-іж**
пнів. *карбіж, крадіж, крутіж, луніж, метіж . . .*

33. **-ій** *а*) для іронічно-зневажливого означуван- **-ій**
ня нахилу людей: *бабій, балаклій, вередій, жлуктій, крутій, луній, пустій, стогній, плаксій . . .*;

б) для означування прикмети людини, за її працею: *вертій, водій, возій, в'язій, мазій, носій, палій . . .*

34. **-інь** *а*) для означування загальних тямок розміру: **-інь**
величінь, височінь, глибочінь, далечінь, широчінь, бистрінь . . . див. під 23б.;

б) іноді й в інших тямках: *відтеплінь, волосінь, гребінь, курінь . . .*

35. **-ість, -ощі** — для означування властивости при- **-ість, -ощі**
кмети (звичайно від прикметникових пнів): радий—*радість, старість, певність, злість, мужність, молодість, неохайність . . .*; одміна цього наростка — **-ощі** надає тямкам конкретнішого, матеріяльнішого значіння: *радощі, пестощі, любощі, хитрощі, ласощі, гордощі, пустощі . . .*

-іт 36. **-іт** — при характеристичних дієслівних пнях: *бренькіт, брязкіт, булькіт, буркіт, воркіт, гогіт, гуркіт, джерліт, регіт* . . . див. **-от** -у дієслов. § 74_6.

-к, (-ок) 37. **-к (-ок)** *а*) для означування здрібнілости в іменниках чоловіч. роду твердої відміни (відповідно 19б): будяк — *будячок, дубок, грибок, гачок, горішок, казанок, ставок* . . .;

б) для означування становища, моменту дії й наслідку її (при дієслівних пнях звичайно страждальн. стану): *випадок, прибуток, достаток, початок, видаток, розвиток, наслідок, зшиток, заїдки* . . .;

в) іноді від прикметників: *жовток, білок* . . .

Подвоєний наросток -(**о**)**к** дає **-очок, -ечок**, а доданий до слова з наростком **-ик** — **-ичок**: *будячок, горішечок, коничок, прибуточок, зшиточок* . . .

-ка 38. **-ка** *а*) для означування здрібнілости в іменників жіночого роду: хата — *хатка, річка, стрілка, ручка, ніжка*, хатина — *хатинка* . . .; подвоєний наросток, або доданий до слова з **-иця**, дає **-очка, -ечка, -ичка**: *хаточка, головочка, душечка, ніжечка, бабчка, теличка. молодичка* . . ., як і далі — *б, г.*;

б) для означування осіб і взагалі живих істот жіночого полу: Американець — *Американка, акторка, азіятка, аптикарка, Арабка, вівчарка, вчителька, лікарка, співачка, слухачка, швачка* (швець), *чередничка, багатирка, вергдійка, Полька, міщанка, куховарка, наймичка* . . . *Марковичка, Поповичка* (прізвища) . . .; *гуска, индичка, голубка, куріпка, качка* . . .;

в) для означення деяких недуг: *сверблячка, висипка, різачка* . . .;

г) при творенні йменників жіноч. роду ріжноманітного змісту з прикметникових і іменникових пнів зі звуженням і конкретизацією значіння: *веселка, вишиванка, оксамитка, вустілка, десятка, петрівка, вишнівка, слив'янка, дулівка, долівка* . . .; іноді від дієслів: *думка, гадка, защіпка, бійка* . . .

39. **-ко** *а*) для означування здрібнілости в іменників середнього й чоловічого роду: *очко* (вічко), *вушко*, *відерко*, *яєчко*, *молочко* . . ., *курчатко*, *телятко* . . .; тато — *татко*, *котко*, *братко*, *сватко*, *Тишко*, *Грицько*, *Гнатко*, *Омелько*, *Іванко* . . .; -ко

б) іноді навіть від дієслівних пнів (без значіння здрібнілости): забути — *забудько*, *хапко*, *крутько*, *хвалько*, *порадько* . . .

Подвоєний наросток **-к-** дає — **-очко-**, **-ечко**: *відеречко*, *курчаточко*, *батечко* . . .

40. **-ло** *а*) для означування знаряддя або матерії до праці, тоб-то, того, чим щось роблять (сама ж праця означується дієслівним пнем): *рало* (орати), *мило* (мити), *било* (бити), *шило*, *скребло*, *білило*, *чорнило*, *кресало*, *відливало*, *весло* (везти), *масло* (мазати), *вабило* (= ваба), *гуркало* (іграшка), *кадило* . . .; -ло

б) для зневажливо-лайливих назв осіб (при дієслівних та викликових пнях): *хтокало*, *гакало* (хто часто вживає „*хто?*" „*га?*"), *гарикало*, *балакайло*, *довбайло*, *гуркало* (хто гуркає), *грюкало*, *опудало* (пудити = відганяти), *міняйло*, *бурмило* . . .

41. **-ник**, див. **-ик**, під 19а. -ник

42. **-ння**, **-ття**, широко вживані наростки — для означування іменником (середн. роду) дієслівних тямок, додаються до пнів страждальних дієприкметників: питати, питаний — *питання*, *переконання*, *вірування*, *значіння*, *відродження*, *знаття*, *прокляття*, *життя* . . .; іноді ці абстрактні тямки набирають значіння конкретного: *писання* (= твори), *створіння* (= істота), див. § 69. -ння, -ття

43. **-ня** *а*) для означення технічного закладу, місця якоїсь праці, або перебування: *робітня*, *кухня*, *стайня*, *валюшня* . . . (особливо з **-р-**, **-ль-**, **-в-** перед **-ня**) *друкарня*, *пекарня*, *винарня*, *свічарня*, *майстерня*, *січкарня*, *спальня*, *їдальня*, *вітальня*, *копальня*, *возівня*, *вовківня*, *гноївня*, *індичня*, *молильня*, *вчильна* (новотвори) . . .; -ня

б) у **збірних** іменників жіночого роду з відтінком зневаги: *коматня, бичня, салдатня, волівня, бурсачня, вовківня, індичня, офіцерня* (з наголосом на **-ня**) . . .;

в) для означення **інтенсивности й протяговости** дії: *гульня, верескотня, брязкотня, воркітня, їздня, колотня, гуркотня* . . .

-ок 44. **-ок**, див. **-к**, під 37.

-онька, -онько, -енька, -енько 45. **-онька, -онько, -енька, -енько** — означають особливо ніжно-пестливе відношення до предмету мови, і творяться ним іменники всіх родів: *гіронька, соколонько, криниченька, серденько, батенько* . . .

-ота 46. **-ота** *а*) для означення властивости (абстрактно): *гидо́та, мерзо́та, нудо́та, тісно́та, турбо́та, робо́та, дрімо́та, само́та, глумо́та, глухо́та, сухо́ти* (наголос майже завжди на **-*ота***) . . .;

б) у збірних зневажливих іменниках: *жінота, голота, Німота, дрібнота* . . .

До цього наростка зближаються значінням наростки **-еча (-неча)** та **-ява (-нява)**; сюди ж близько підходить і наросток **-ня** (див. під 43): *малеча* (= дрібнота), *голеча, голоднеча* (= голота), *гуркотнеча — гуркотня — гуркотнява, грюкотнеча — грюкнява — грюкотнява, колотнеча — колотня, дорожнеча — дорожня, ворожнеча, порожнеча, булькотнеча, крикнява, свиснява, курява, ляпотнява, пискнява, стукнява* . . .

-щі 47. **-щі**, див. **-ість** під 35.

-ство, -цтво 48. **-ство (-цтво)** *а*) для означування властивости (абстрактно, від пнів іменників та прикметників): *багатство, братерство, каліцтво, лицарство, панство* (панування), *бідацтво* (бідування) . . .;

б) для означування **збірних конкретних** тямок (тільки від пнів іменників): *лицарство* (лицарі), *товариство, жіноцтво, дівоцтво* (і з 1-им значінням), *робітництво, парубоцтво, бурлацтво* . . .;

в) для означування дії, а далі й заняття: *хліборобство, кравецтво, шевство, малярство, гірництво, пілцтво, дійство, вбивство, душогубство* . . .

49. **-сь, -ся, -нь, -ня, -ньо** — для пестливих особових іменників: *Антось, татусь, татуньо, Марися, мамуня* . . . **-сь, -ся, -нь, ня, -ньо**

50. **-тель** — для означування особи-носія дії (тільки з дієслівних пнів): гонити — *гонитель, учитель, гнобитель, прйятель* (сприяти), *каратель, завідатель, засідатель* . . .; у народній мові наросток цей мало вживається, його укр. мова не любить. **-тель**

51. **-ук, -юк, -чук** — для означення підлітків, підпомагачів, взагалі несамостійних живих істот (наближається до **-енко**, див. під 9): *ковальчук, крамарчук, кухарчук, бондарчук, малярчук, вовчук, баранчук, левчук, ведмедчук, орлюк, близнюк* . . ., *Данилюк, Коломийчук, Федорук* . . .; іноді і при назвах неживих річей: *берестюк, клинчук, багнюк* (гриб), *маслюк* (гриб) . . . **-ук, -юк, -чук**

52. **-ун** — для означення носія якоїсь здатности, здебільшого, зневажливо: *брехун, дерун, балакун, їздун, свистун, боюн, шептун* . . **-ун**

53. **-унок** — наросток, близький значінням до **-к** *б*, (див. 37б), німецький з походження: *рахунок* (Rechnung), *вербунок* (Werbung), *гатунок* (Gattung), *малюнок, дарунок, спробунок, поцілунок, грабунок, пакунок* . . . **-унок**

54. **-ух, -уха**, (**-юх, -юха**) — перший рідкий (*кожух, сплюх*), другий уживається для означення жіночого роду, відповідно до наростка **-ун** (див. 52) у чоловічому: моргун — *моргуха, белькотуха, брехуха, цокотуха* . . . **-ух, -уха, -юх, -юха**

55. **-це** — для означення здрібнілих іменників середн. р. (порівн. **-ець** *г*, під 14г): *віконце, відерце, колісце, барильце, деревце, сальце, зеренце, денце* . . . **-це**

56. **-чук**, див. **-ук** під 51. **-чук**

57. **-юга, -уга** — для згрубілих форм іменників чоловічого роду (здебільшого, зневажливо): кат — *катюга, злодюга, хлопцюга, хапуга, козарлюга* . . . **-юга, -уга**

юка 58. -**юка** — подібний до -**ака** (див. під 2): *каменюка*, *гадюка* . . .

-юк 59. -**юк**, див. -**ук** під 51.

-я 60. -**я** — є це змінений, але словотворчий і дотепер колишній наросток -*іє*(-ье) дуже поширений у вкраїнській мові, особливо для творення збірних слів: *підборіддя*, *відзаддя*, *роздоріжжя*, *зілля*, *безгрішшя*, *галуззя*, *клоччя*, *приладдя*, *правилля*, *обіддя*, *паліччя*, *ломіччя*, *залізяччя*, *гадюччя*, *насіння*, *багаття*, *сміття*, *листя*, *щастя*, *пір'я*, *подвір'я*, *узгір'я*, *луб'я*, *безголов'я*, *здоров'я* . . . (медичні новотвори:) *окіття*, *олегеиня*, *очерев'я*, *ослиззя* . . .; тим то і множини ці іменники майже ніколи не мають, див. іще -**ння**, -**ття** під 42, та ще § 13. § 69.

-ява 61. -**ява**, див. -**ота**, під 46.

-ян 62. -**ян** (-**ин**), див. -**ин**, під 22.

-я(т) 63. -**я(т)**, наросток, рівнозначний із -**еня(т)**, див. під 13, що часто й уживаються один замісць другого: *старча* (і *старченя*), *курча*, *гуся*, *котя*, *янголя*, *вутя*, *кача*, *дитинча*, *коліща* (коліс + ча), *горща* . . .

Прикметникові наростки.

-авий, -явий **73.** 1. -**авий**, -**явий** *а*) при прикметникових пнях указує на менший ступінь або частинність значіння, яке міститься у пні: білий (цілком, наприклад, сніг) — *білявий* (почасти, наприклад, із білим волоссям чоловік), *чорнявий*, *золотавий*, *жовтавий* (і *жовтявий*), *зеленявий*, *круглявий*, *мокрявий*, *молодявий*, *довгавий* . . .;

б) при йменникових пнях цей наросток значіння йменника, що міститься у нім, перемінює у прикмету другого йменника: дупло — *дуплавий* (наприклад, дуб), *жилавий*, *крівавий* (кров), *ікрявий*, *коростявий*, *кощавий* (кість), *зорявий*, *дірявий*, *слинявий*, *кучерявий* . . .

-альний 2. -**альний**, сам наросток -**аль** — чужий, уживається в чужих словах [про нар. -**ний** див. під 22]: ідеал — *ідеальний*, *реальний*, *нормальний*, *соціяльний*, *капітальний* . . ., але ж під упливом таких слів у книжній мові повитворю-

валися слова з тим наростком у сполуці з українськими пнями: *діяльний, порівняльний, відповідальний, огрівальний*...

3. **-арний** [**-ар-** елемент чужих слів]: *елементарний*, *гуманітарний*, *популярний*, *вульгарний* . . . **-арний**

4. **-астий**, **-ястий** — наросток близький значінням до **-авий**, див. під 1 — *а*) *довгастий*, *зеленастий*, *дебеластий*, *біластий*, *круглястий*, *золотастий* . . ; б) *гіллястий*, *гранчастий*, *кінчастий*, *головастий*, *гребенястий*, *драбинястий*, *двійчастий* . . .; але видно більшу інтенсивність у значінні цього наростка: *гіллястий* дуб (з масою гілок), *дупластий* дуб (з дуплами) . . . **-астий**, **-ястий**

5. **-атий** *а*) близький значінням до **-астий** див. під 4: *бородатий*, *рогатий*, *пикатий*, *зубатий*, *губатий*, *крилатий*, *головатий*, *череватий*, *окатий*, *волохатий*, *горбатий* . . . також: *багатий* (від „бог"); *б*) вказує на подібність до того, на що вказує пень слова: (подібний до сороки) *сорокатий*, *стрільчатий* . . . **-атий**

6. **-евий**, див. — **-овий**, під 23. **-евий**

7. **-е́зний**, **-еле́зний**, **-ене́зний**, **-е́нний** — для означування дуже великої згрубілости прикмети речи: *величезний*, *довжезний*, *довжелезний*, *довгенний* (навіть: довгелючий), *малезний*, *старезний*, *старенний*, *здоровенний*, *страшенний* . . . **-езний**, **-елезний**, **-енезний**, **-енний**

8. **-енький** — для пестливих і здрібнілих форм: *біленький*, *величенький*, *маленький* . . . **-енький**

9. **-есенький** — для більшого ступня пестливости і здрібнілости, ніж при **-енький**: *білесенький*, *величесенький*, *чистесенький*. **-есенький**

10. **-ивий**, **-ливий** — для означування внутрішніх прикмет осіб і річей, особливо ріжних здатностей: *балакливий*, *задумливий*, *правдивий*, *лінивий*, *плаксивий*, *покірливий*, *байдужливий*, *бунтівливий*, *злісливий*, *злобливий*, *зрадливий*, *вертливий*, *замітливий*, *в'їдливий*, *ущіпливий*, *підлесливий*, *дрімливий*, *хворобливий*, *звабливий*, *жартівливий*, *деренчливий*, *журливий*, *щасливий*, *пестливий*, *тужливий*, *жахливий* . . . **-ивий**, **-ливий**

ий, ій, -їй 11. **-ий** (**-ій**, **-їй**) — власне, це закінчення майже всіх прикметників, прикмета відміни (флексії), родова, числова й відмінкова, але передйотований (*-ьјь-*), пом'якшуючи попередню шелестівку, цей наросток може з іменників творити відповідні прикметники: бог — *божий, чоловічий, княжий, овечий, пішій, собачий, індичий, зайчий, орлій, безкраїй* . . .; коли ж іменник із наростком **-к** (особливо **-ник**); то виходить: **-чий** (**-ничий**), скарбник — *скарбничий*, робітник — *робітничий, кермівничий, виховничий* (виховник = воспитатель), *карбівничий, войовничий, вартівничий, видавничий* . . .; при тому такі прикметники часто набирають значіння іменників: *кермівничий, будівничий* . . .; див. іще **-иний** під 13, **-овий** під 23.

-ин, -їн 12. **-ин** (**-їн**) — наросток (рівнобіжний з **-ів**, див. під 16) для творення присвойних прикметників від особових іменників жіночого роду (або й чоловічого з жіночими закінченнями): тітка — *тітчин*, няня — *нянин*, Марія — *Мар'їн* . . . рибалка — *рибалчин*, Микола — *Миколин* . . ., див. іще під 25.

-иний, -инячий, -ячий, -очий, -ичий 13. **-иний** (**-їний**, **-инячий**, **-ячий**, **-очий**, **-ичий**) для творення прикметників, що показують приналежність (як **-ин**), відношення або походження речи: *горобиний, козиний, орлиний, солов'їний, дрохвиний, качиний* (наголос на **-иний**) . . ., *гороб'ячий, козячий, курячий, коров'ячий, свинячий, риб'ячий, котячий, жаб'ячий, баб'ячий, хлоп'ячий, дитячий* . . . *дівочий, жіночий* . . .

-истий, -їстий 14. **-истий** (**-їстий**) *а*) подібно до **-астий** (див. під 4), значить високий ступінь прикмети (без порівняння), властивої пневі (звичайно йменниковому): *барвистий* (барва), *м'ясистий, бакаїстий, краплистий, багнистий, голосистий, качанистий*, (капуста качаниста) . . .;

б) в дієслівних пнях указує або на прикмету, сполучену зі здатностю (в річей) викликати дію: *запалистий* („запалиста промова"), *покотистий* . . ., або на прикмету, сполучену зі здатностю до дії (в осіб): *бадьористий, танцюристий, задиристий, загонистий* . . .

15. **-ичний, -ічний** — для прикметників відносних, утворених від чужоземних слів: *аритметичний, музичний, фізичний . . ., академічний, кубічний, технічний . . .* (див. §§ 5б, 6116.) **ичний, -ічний**

16. **-ів, їв** — для творення прикметників присвойних від особових іменників чоловічого роду: батько —*батьків, синів, унуків, сусідів . . . Семенів, Петрів . . .* див. під 12 та ще під 23, 25. **-ів, -їв**

17. **-ісінький** — вказує на найвищий (без порівнювання) ступінь основного значіння прикметника: *білісінький* (геть чисто білий), *чистісінький* (геть зовсім чистий), *гарнісінький . . .* навіть: *однісінький, отакісінький, самісінький*, порівн. **-есенький** під 9 (не слід писати **-ісенький** [Ак.]. **-ісінький**

Відміни наростка — **-юсінький, -юній**: *гарнюсінький, гарнюній . . .*

18. **-кий** — найхарактеристичніший прикметниковий наросток **-к-** увіходить у склад багатьох інших, зложених наростків, але виступає й сам як формант і ріжні лексичні основи перетворює на прикметники; він являється: **-кий**

а) при іменних пнях: *гіркий* (горе), *солодкий, швидкий, стрункий, вузький, шерсткий . . .*;

б) при дієслівних пнях: *верткий, говіркий, грузький, державний. замітний, звязький, варкий, палкий, гнучкий, хиткий . . .*;

в) у здрібнілих прикметниках: слабий—*слабкий . . .*

19. **-ливий**, див. **-ивий** під 10. **-ливий**

20. **-лий** *а*) при іменних пнях: *круглий, підлий, брезклий, смаглий . . .*; **-лий**

б) при дієслівних пнях, заступаючи часто дієприкметникову форму минулого часу на **-ший**, що загинула: *спілий, потухлий, вирослий, утонулий, згірклий, минулий, умерлий, відсталий, запустілий, згорілий, стиглий, недбалий, бувалий, скислий, змарнілий, спітнілий, осиротілий . . .* див. § 66_2.

-мий 21. **-мий** — лише в залишках від колишнього дієприкметника страждального стану теперішнього часу: *відомий, їдиме* . . . див. § 67_1.

ний, -ній 22. **-ний (-ній)** — дуже широко вживаний наросток із ріжноманітним значінням:

а) при йменникових пнях для означування матеріялу (з чого?): *молочний, пшеничний, залізний, камінний, мідний, срібний, оксамитний, барвний* . . . (близький значінням до **-овий, -яний**, див. під. 23б, 35);

б) показує на властивість прикмети пня (йменникового), але не в такій мірі, як **-астий, -истий**: розум — *розумний* (що має розум), *сильний, винний, заздрісний, бездоганний, безщасний, грішний, кінний* . . .;

в) з дієслівними пнями вказує нам можливість впливання на предмет: *доступний* (можна доступити), *непохитний* (не можна захитати), *непрохідний, незабутній, непробудній, придатний* (може придатись) . . .;

г) з прислівниковими пнями часто з **-ш-** перед **-ній**: *послідній* (послід), *горішній* (вгорі), *долішній, колишній, теперішній, тушешній, нинішній, вчорашній, домашній* . . . . а далі й такі, як: *торішній, сьогорішній, справдешній* . . .;

ґ) в дієприкметниках страждального стану минулого часу: *даний, п'яний, засвоєний, караний, годований, купований* . . .;

д) в відносних прикметниках, утворених із йменників: будівля — *будівельний, народній, письмовний* . . .

-овий, -йовий, -евий, -євий 23. **-овий (-йовий), -евий (-євий)** — при творенні присвойних прикметників (див. під 12,16) для означування:

а) відношення: *науковий, службовий, роковий, соловйовий, краєвий* . . .;

б) матеріялу або матерії: *дубовий, вербовий, буковий, паперовий, терновий, лойовий, смушевий, грушевий, баєвий* . . .

24. **-овитий** *а)* з іменниковими пнями означує чималий ступінь прикмети (не зрівнюючи): *грошовитий, дощовитий, талановитий, сумовитий, горовитий,* також — *несамовитий, грабовитий* (близький значінням до **-истий**), див. під 14.; -овитий

б) при прикметникових пнях означує менший ступінь прикмети, або нахилу до чогось (без порівняння): *слабовитий, хворовитий, гордовитий* (близьке значіння до **-уватий**), див під 27.

25. **-ський** (**-цький**), а з попереднім наростком **-ів**, **-ин-** — **-івський, -инський**, для означування приналежности, походження і взагалі відношення: *людський, братський, козацький, азіятський, кінський, морський, жіноцький, молодецький, німецький, мертвецький, мистецький . . . батьківський, материнський, Коцюбинський* (коцюба + ин + ський) . . .; з займенникових пнів: *наський, свійський . . .* -ський, -цький

26. **-тий** — у дієприкметниках страждального стану минулого часу (рівнобіжно **-ний**, див. під 22ґ): *подертий, скритий, забутий, проклятий . . .* -тий

27. **-уватий** — близький значінням до **-овитий**: -уватий

а) піскуватий, сукуватий, дуплуватий, винуватий . . :

б) круглуватий, дебелуватий, зеленуватий, дурнуватий, придуркуватий, підстаркуватий, свинуватий, калікуватий . . ., загикуватий, забудькуватий . . ., та в тих двох останніх словах наросток **-уватий** показує не на нахил до чогось, як **-итий**, а просто на властивість.

28. **-учий, -ючий, -ячий, -ущий, -ющий, -ящий** — все це з походження нащадки наростка дієприкметника діяльного стану теперішнього часу, але дієприкметник зник, наростки ж ці тепер прикметникові і вживаються не тільки при дієслівних пнях, а й при прикметникових [із дієслівними пнями вони творять прикметники, а не дієприкметники (див. § 66_1): *тямущий, ревучий, летючий, брязкучий, гомонючий, балакучий, значучий, колючий, будучий, блискучий, сліпучий, незрячий,* -учий, -ючий, -ячий, -ущий, -ющий, -ящий

гарячий . . . видющий, загребущий, цілющий, невсипущий, невмирущий, трудящий, годящий . . .

Уже в наведених прикладах подекуди яскраво виступає значіння цих наростків подібно до **-езний** (див.під 7); „*балакучий*“, напр., значить не „той, що балакає“ (москов. говорящий), а „той, що любить балакати“ („любящий говорить“, „говорливый“), „*тямущий*“ значить — „хорошо понимающий“, „толковый“ і т. д.

При прикметникових пнях це значіння наростків уже цілком панує: *добрячий* („очень хороший“), *важнющий* („весьма важный“, „важнейший“), *злючий*, *здоровлючий* (від „здоровий“, а не „здоровити“), *жирнючий*, *багатющий*, *білющий* (білий) . . .

-цький 29. **-цький**, див. **-ський** під 25.

-чий 30. **-чий** — від іменників для творення відносних прикметників: вибори, виборець — *виборчий*, господарство, господар — *господарчий*, споживач, споживання — *споживчий*, *законодавчий*, *вірчий* (лист), *творчий*, *українознавчий*, *невольничий*, *охочий*, *робочий*, *співочий* . . .; див. іще **-ий** під 11 і **-ший** під 31.

-ший, -іший, -чий, -щий 31. **-ший** (**-іший**, **-чий**, **-щий**) *а*) для ступінювання прикметників у 2 й 3 ступні: тугий — *тугший* і *тугіший*, *старший* і *старіший*, *ближчий*, *товстіший*, *кращий*, *найбільший* . . . . . див. § 20_7а, § 14_3, § $39_{2,3}$;

б) з дієслівними пнями творить останки дієприкметника, див. § 66_2, та ще під 20.

-юсінький 32. **-юсінький**, див. **-ісінький** під 17.

-ющий 33. **-ющий**, див. **-учий** під 28.

-явий 34. **явий**, див. **-авий** під 1.

-яний 35. **-яний** (**-аний**) — близький значінням (часто рівнозначний) до **-ний**, див. під 22а, **-овий**, див. під 23б: вовна — *вовняний*, *горілчаний*, *солом'яний*, *пшоняний*, *мідяний*, *капустяний*, *очеретяний*, *слив'яний*, *дерев'яний*, *паперяний* . . . (порів. паперовий, мідний . . .).

-ячий 36. **-ячий**, див. **-иний** під 13, та **-учий** під 28.

ящий 37. **-ящий**, див. **-учий** під 28.

Дієслівні наростки.

74. У творенні дієслів наростки беруть розмірно невелику участь, і в їх небагато.

До того ж деякі із них тепер уже зовсім не відчуваються як наростки. і значіння їх не словотворче, а чисто звукове (фонетичне): вони полишили по собі деякий слід, наприкл., у змінах *з*, *с* на *ж*, *ш* (мазати — *мажу*, просити — *прошу*), в появі „*л*" після губних (любити — *люблю*), самі ж ізникли. Та все ж де-кілька наростків і тепер являються елементами чисто словотворчими, як і приростки та відміни (флексії), тощо. Але в дієсловах наростки, здебільшого, виступають не так, як у іменах: не проходять у вигляді одної звукосполуки через усі дієслівні форми Звичайно в дієслові розріжняють два пні: дієіменниковий (інфінітива) та пень теперішнього часу діяльного стану. Далі подаватимуться наростки то для обох цих пнів, то тільки для одного з них.

1. **-а-** (**-я-**) — появляється: **-а-** (**-я-**)

а) в дієсловах, утворених від іменників: *сідлати* (сідлаю . . .), *вінчати*, *грати*, *вечеряти*, *кашляти* . . ;

б) в дієсловах, утворених від прикметників 2-го ступня, отже з прикметниковим наростком **-іш-**, **-ш-** (див. § 14_3): більший — *більшати*, кращий — *кращати*, *дужчати*, *рідшати*, *тоншати*, *вищати*, *гіршати*, *густішати*, *більшати*, *зеленішати*, *тугішати*, *статнішати* . . .; ця оригінальна форма дає можливість висловлювати одним словом зложену тямку так же виразно, як, скажім, у німецькій мові висловлюється двома: kälter werden, або в московській: делаться холоднее (холоднішати);

в) в наворотових (ітеративних) формах дієслів, утворених від дієслівних форм протягових (дуративних) або доконаних: летіти — *літати* (літаю) . . ., сидіти — *сідати*, скубти — *скубати*, лишити — *лишати*, *міняти*, ставити — *ставляти*, запрягти — *запрягати*, позичити —

позичати, прикрасити — *прикрашати*, попасти — *попасати* . . .; після голосівок перед **-а-** з'являється *-в-*: дати — *давати*, мити — *умивати*, *бувати* . . .

-и- 2. **-и-** (**-ї-**) — появляється: *а*) в дієсловах, утворених від іменників: *ділити*, *хвалити*, *кінчити*, *гноїти*, *грішити*, *возити* . . .;

б) в дієсловах, утворених від прикметників: *білити*, *гірчити* . . .; іноді так творяться дієслова (перехідні) й від 2-го ступня прикметників: *поліпшити*, *збільшити*, *зменшити* . . .

-і 3. **-і-** — *а*) в дієсловах, утворених від іменників: *уміти* (ум), *розуміти*, *муркотіти* . . .;

б) в дієсловах прикметникових (дієслова започинові): *біліти*, *зеленіти*, *багатіти* . . .

-ну- 4. **-ну-** — *а*) в дієсловах, утворених від прикметників: *блíднути*, *глухнути*, *гуснути* . . .;

б) в дієсловах доконаної форми, раптовних, утворених від дієслівних недоконаних форм: кидати — *кинути*, *капнути*, *усміхнутися* . . .;

в) в дієсловах, утворених від викликів: *охнути*, *гепнути*, *шелеснути*, *шубовснути*, *тарахнути*, *ляснути* . . .

Відміною наростка **-ну-** є наросток **-ону-** для означування згрубілости дії: *стуконути* (дуже стукнути), *грюконути*, *сіпонути*, *лигонути*, *махонути*, *гуконути*, *стусонути*, *плигонути* . . . (порівн. у прикметників: грубий — грубелезний, тямкий — тямущий . . .).

-ува, -юва 5. **-у-**, **-ю-** (**-ува**, **-юва**) появляється: *а*) в дієсловах недоконаних, утворених від іменників: дар — *дарувати*, *порядкувати*, *святкувати*, *мурувати*, *адресувати*, *горювати* . . .; та ще ним творяться дієслова, між іншим, що показують, хто чим займається, або чим хто є: пан — *панувати*, учитель — *учителювати*, *учителькувати*, *старшинувати*, *дякувáти* (від „*дяк*“), *хазяйнувати*, *господарювати*, *голодувати*, *секретарювати*, *професорувати*,

козакувати, старцювати, дівувати, парубкувати, бабувати, вдовувати, ковалювати, кравцювати, чабанувати . . .;

б) в дієсловах прикметникових: *марнувати, пильнувати, слабувати, радуватися . .* .

в) в дієсловах недоконаних (наворотових і взагалі недоконаних), утворених від дієслів доконаних та протягових: висидіти — *висиджувати*, перемолоти — *перемелювати*, привидітись, привиджатись — *привиджуватись*, вичекати — *вичікувати*, набрехати — *набріхувати*, вихвалятись — *вихвалюватись . . .*

Коли доконані і протягові форми мали вже наросток **-у-** (**-ю-**), то тоді (після подвоєння) повстає **-ову-** (**-ьову-**): роздарувати – *роздаровувати*, витанцювати – *витанцьовувати*, обгрунтувати — *обгрунтовувати*, виоб'єктувати — *виоб'єктовувати . . .*

Увага 1. Хоч ріжниця між наворотовими і протяговими дієсловами, здебільшого, затерлась, то там, де ще вона відчувається, ті обидві форми (дуративні та ітеративні) змішувати не слід: *відміняємо, відміняйте* (протяг.) — *відмінюємо, відмінюйте* (наворот.); *розріжняємо, розріжняйте — розріжнюємо, розріжнюйте; заповняємо, заповняйте — заповнюємо, заповнюйте . . .* (ріжниця така ж, як у дієсловах, наприкл.: *несемо, несіть — носимо, носіть . . .*).

Увага 2. Наросток **-у-** входить у дієслова, запозичені з західноевропейських мов: *ілюструвати, ігнорувати, класифікувати, перлюструвати опонувати, ратифікувати, продукувати, редагувати, телеграфувати . . .*

6. Крім цих наростків, є ще такі, що, що правда, самостійно не виступають, але долучуються до котрогось із названих уже наростків, до **-а-**, **-ну-**, **-і-**. Це такі наростки: **-к-** (**-ч-**) – наросток, який появляється з наростком **-ну-** (**-кну-**) й **-а-** (**-ка-**) й наросток **-от-**, що долучується до наростка **-і-** (**-оті-**) й **-а-** (**-ота-**).

-к-, (-кну-, -ка-) *а)* Наросток **-к-, -ч-** (**-кну-, -ка-, -ча-**) появляється в дієсловах, утворених від ріжних вигуків і взагалі невідмінних частин мови і сполук звуків: охнути — *охкати, гавкнути, гавкати, цвірінькнути, цвірінькати, цвірінчати, дзенькнути, цьвенькнути* . . ., як також від слів, хоч і відмінних, але ж ужитих у формі повсякчасного вживання; *викати, здоровкатись, панькатися* (пане, пані!) . . .

-от-, (-оті-, -ота-) *б)* Наросток **-от-** (**-оті-, -ота-**) вживається для ритмічности, для означення повторювання дії (є це властиво іменниковий наросток, див. § 72466): стукнути (раз), стукати — *стукотіти*, палахнути, палати (рівно) — *палахкотіти*, пищати, писнути — *пискотати, пискотіти*, гримати, гримнути — *гримотати, гримотіти*, деренчати — *деренькотати*, гуркати, гуркнути — *гуркотати, гуркотіти*, загавкати — *загавкотіти*, галайкати — *галайкотіти*, булькати — *булькотати, булькотіти*, бряжчати — *брязкотіти*, бурчати — *буркотати, буркотіти* . . .

-оньки, -еньки, -очки, -унечки, -усеньки, -усі, -ці-, -ки 7. Наростки: **-оньки, -еньки, -очки, -унечки, -усеньки, -усі, -ці, -ки** — вживаються в пестливих формах деяких дієслів при розмові, головним чином, із дітьми. Вживаються вони лише в формах дієменника (іноді в формах наказового способу): *їстоньки, спатоньки, люленьки, спатусі, їстки, ходуні* . . ., *спатуняй* . . .

СКЛАДНЯ.

Загальні уваги.

75. Ні одна сторона мови не обходиться без упливу інших мов. Звуки, морфологічні елементи, словосполучування (синтакса), лексика — все зазнає чужомовних наростів, що згодом, буває, так уростаються й поширюються в мові, що вже ніхто й не відчуває їх, як неорганічні елементи. Хто, наприклад, відчуває, що „ґ“ у словах *ґніт, дзиґа, ґава* є неорганічний звук української мови? Відомий скрізь по Україні, він уже є український звук, хоч походження він чужомовного. Але вплив, звичайно, йде далеко не рівномірно: в нижчих, простіших елементах мови він слабший, у вищих, звязаних із важнішим для людей — із мислею, із значінням — він дужчий, а часто й великий. Лексикон і синтакса звичайно зазнають найбільшого впливу, бо найближче стоять до так званої „внутрішньої мови“ — мислі, що, зрештою, забирає всю нашу увагу, завжди перебуваючи в ясному полі свідомости, тоді як звуки й форми слів звичайно з'являються в нас або зовсім несвідомо, самі по собі, разом із мислею, або напівсвідомо. І тим то механічна звичка до певної системи звуків і форм не підлягає так упливам іншої мови чи мов, як підлягає те, на що повсякчасно звернено увагу.

У процесі мови й активної (балакання, писання), й пасивної (слухання, читання), на поверхні нашої свідомости й уваги виступає лише зміст („*що*“ *казати*?, „*що*“ *кажуть*?), але ж зміст вноситься не тільки реальним значінням слів, а й формою словосполучень, та й самі слова набувають, власне, реального значіння лише в реченні, тоб-то, разом із синтактичним значінням. Звук і навіть

окреме слово є штучний препарат, справжня ж мова (річ іде про звукову мову, про мову слів) виявляється тільки в тому словосполученні, що зветься реченням; без речень нема мови, як певної природної й доцільної психо-фізіологічної дяльности. Чи то буде мова дикуна, чи вченого, чи то мистецький твір, чи лаконічне запитання кондуктора — все те становить одно або більше речень, якщо то є мова у звичайному розумінні: тільки речення або комплекс їх родять у нас мислю, слова ж і словосполучення (сказані або написані) нездатні викликати в нашій свідомості певного акту, званого звичайно мислею, і вони не є мова. Одним словом — речення є та одиниця, що нею починається мова. На свідомість нашу не можна вплинути меншим та й узагалі іншим звуко-мовним елементом, як речення.[1])

Так, принаймні, виявляється мова, як мова. Це не заваджає вченим аналізувати речення, роскладати його на первісні і ще первісніші елементи, та ж значіння речення, як початку, основи живої мови людей, від того не зміняється.

На перший погляд може здатися, що й речення, тоб-то, форма словосполучення (або слóва) не мають для нас якоїсь ваги, що вся наша увага зосереджується на змісті, на реальному значінні слів, що все одно, як висловитись, яку форму надати реченню, аби тільки було зрозуміло. І, справді, така вимога у практиці мови має свою рацію, та її можна визнати лише за minimum знання мови, і ніяким чином не можна вважати повним знанням. Наукове мовознавство доводить, що форми тих словосполучень, що їх ми звемо реченнями, еволюціонують, змінюються, і змінюються, між іншим, у бік удоскональнення. Це потрібує пояснення.

Коли ми кажемо про удоскональнення в техніці, наприкл., про удоскональнення лопати, то розуміємо такі зміни в ній, що дозволяють нам затрачувати менш енергії, орудуючи нею, для виконання одиниці роботи: швидче виконати і краще виконати. Приява одного вже з цих трьох моментів, при рівнозначності двох інших, дає нам право говорити про удоскональнення приладу.

[1]) Також і виявленим на письмі, наскільки це буде символом мови звукової.

Мова, як явище соціяльне, є так само „прилад“, засіб упливання на психіку других. Для людей мова має насамперед оце значіння, а не індивідуальне, як засіб вноб'єктовування у слові своєї мислі, втілювання її, оформлювання й фіксації. Кажемо й пишемо ми звичайно не для себе, тай мову інших цінуємо не інак, як по силі її виливу на слухачів, читачів. Знов же таки це вченим не заваджає розглядати й студіювати мову з погляду психо-генетичного походження її та індивідуального значіння. Але соціяльне значіння мови, як засобу діяння на інших з метою викликати в їхній психіці акт повстання певної мислі (чи з дальшою метою подіяти на їхню волю, почуття, чи без цього), є життєвий raison d'être мови. Поступовий розвиток мови, її удоскональнення найперше й виявляється в поліпшенні її, як знаряддя діяння на других. Можна говорити про поступовий розвиток усіх елементів мови — звуків, форм слів, форм речень і їхніх сполук, лексики, та справжнє удоскональнення мови, як знаряддя, ніде так виразно не виявляється, як у синтаксі [складні]. Коли сумнівний, а іноді й дуже сумнівний, є прогрес у еволюції звуків якоїсь мови, скажім, у тім, шо більшість слав'янських мов загубила носові звуки (у французькій навпаки — вони з'явились), коли багацтво морфологічних прикмет старовинних мов (наприклад, звиш 140 форм латинського дієслова!) зовсім іще не свідчить про високу досконалість їх, а, навпаки, про їхню більшу первісність, примітивність, ніж малоформні їхні нащадки, то у способі будови речень і сполучуванні їх у складніші язикові цілості помічається безсумнівний прогрес, перехід до вищих, доскональніших форм висловлювання й діяння на інших — слухачів, читачів. Так, наприклад, дієслівність речення виступає як характерна прикмета речення новітніх мов. Дієслово в неособовій формі, або рівнозначній особовій, чим раз більше, частіше виступає в реченні, займаючи в нім головне місце, упідлегнюючи собі інші частини. Прикметниковий і дієприкметниковий присудок (praedicatum) зменшується в обсязі вжитку, чим ближче до наших часів, та все частіш зустрічаючись, чим далі назад у старовину. Дієслово, цей виразник дії, енергії, сили, і як граматична категорія збільшується у числі, і як синтактичний чинник набирає все більшого значіння

в мові людей. Це наукове спостереження мовознавців на підставі пам'яток мов ріжних народів можна ілюструвати й такими даними, що дозволяють нам із наукового спостереження зробити де-які практичні висновки.

Упорядчик цієї книжки робив такий експеримент. У ріжних авдиторіях роздавав слухачам клаптики паперу і просив по можливості точно записати на них те, що мав їм сказати. Казав же їм шість речень: *„гора зеленіє"*, *„гора чорна"*, *„гора біліє"*, *„гора синя"*, *„гора червоніє"*, *„гора темна"*. Потім у тих же авдиторіях таким же чином записували [на інших клаптиках, і віддавши перші] сказані шість речень із тих же елементів, але в іншому порядкові: *„гора синя"*, *„гора червоніє"* . . ., або навіть із дієсловами, замісць прикметників, і навпаки: *„гора зелена"*, *„гора чорніє"*, *„гора біліє"*..., але завжди так, що три присудки були дієслівні, а три прикметникові, і завжди йшли, правильно чергуючись: один дієслівний, потім один прикметниковий, знов дієслівний, прикметковий, дієслівний . . . Пропоновано також і інші речення, як: *„орел сидить"*, *„орел сильний"*, *„орел клює"*, *„орел хижий"*, *„орел літає"*. *„орел красивий"*, також у ріжних можливих комбінаціях.

Експериментатор бажав вияснити, які речення — з дієслівним, чи прикметниковим присудком — дужче впливають на слухача, діють на його свідомість, залишають слід у його тямі й пам'яті: яких речень більше запишуть слухачі з нарівно прочитаних їм (по 3 за кожним разом). Звісно, значіння даних такого експерименту зростає зі скількостю його, але й невелике число пророблених (коло 130 папірців), принаймні, в очах експериментатора, являється ілюстрацією вищезазначеного: загальна скількість записаних речень із дієслівним присудком (*„гора зеленіє"*, *„горя чорніє"* . . .) в кожній групі за кожним разом була більша, ніж скількість речень із присудками прикметниковими (*„гора зелена"*, *„гора чорна"* . . .). Здається, нема підстав уважати ці дані випадковими щодо загального висновку: дієслово сильніше аперцепується, дієслівне речення, при умові однаковости інших елементів речення, є енергійніша чинність на психіку, ніж речення з присудком прикметниковим.

Другою характерною ознакою в синтактичній еволюції европейських мов є розвиток безпідметових (безсуб'єктивних) речень. Безпідметові речення є вища, досконаліша форма речення і є продукт пізнішого становища мови, а не архаїзм, як думали раніш. У безпідметовому реченні дієслівність доходить до найвищого ступня свого розвитку: тут дієслово саме про себе без іменника (підмета) може творити ту язикову одиницю, що її звемо реченням (другорядні члени можуть бути, їх може й не бути — як і в усякім реченні). Безпідметові речення тепер є у стані розвитку і в ріжних мовах становлять ріжномаїнтні групи, сказати б, ріжні етапи розвитку: починаючи від безпідметности відносної, де підмет хоч і не названий, але ж легко виходить із самого контексту речення, із дієслівної групи присудка [„***поховали*** (козаченька) *як-слід по закону*], і кінчаючи безпідметністю безумовною, де для підмета навіть і місця немає („*козаченька* ***вбито***“).

У звичайному двочленовому реченні, з підметом і присудком, відбилася праця людської логіки — зіставляння двох тямок: підмета (суб'єкта) і присудка (предиката). Ця праця нашого мислення вимагає, між іншим, аперцепції обох їх, а на аперцепцію, як і на всяку психічну роботу, потрібна певна енергія. Але мислення логічне і граматичне, тоб-то, мислення за допомогою мови, багато де в чому росходяться між собою, і останнє, між іншим, часто може відбуватися й без підмета. Сама дія, без указівки на джерела її, може бути означена словом у такій формі, що у слухача (читача) повстає закінчений акт-мисля, цілком так само, як і після двочленового речення. Таким чином результат досягається при аперцепції лише одного члена, тоб-то, при меншій затраті психічної енергії слухача (читача). Коли це так, то з двох рівнозначних щодо змісту речень вище, досконаліще буде те, що виливається в безпідметну форму, а не речення з підметом, підметове.

Як уже завважено, з однієї мови у другу переходять не тільки окремі слова разом із тямками, а й вирази, синтактичні форми, особливо, коли вплив однієї мови на другу — безпосередній. Таким чином виринає питання: як же ставитись до чужомовних елементів у мові, особливо, синтактичних та лексичних? Критеріїв для від-

ношення до цього питання повинно бути принаймні два. По-перше, чистота і природність мови. Книжна мова всякого народу повинна насамперед використати всі язикові можливості того народу й без потреби не вносити нічого з інших мов, надто, коли ті чужомовні елементи не інкорпорувались у народню мову, не вросли в неї. Ця вимога відноситься в однаковій мірі й до словника, і до синтакси. В сучасній книжній українській мові чимало непотрібного і в словниковому матеріялі, і в синтаксі. По-друге, доскональність, вигідність синтактичних форм. Як уже сказано, чужа синтакса ввіходить разом із чужим словником, і не раз буває, що чужі синтактичні форми входять на місце своїх форм, кращих, вигідніших із вищевказаного погляду. Ці дві вимоги взагалі повинні мати як найбільшу силу в відношенні до книжної мови. Не за архаїзмами треба ганятись без огляду на їх придатність до потреб сучасного мислення, не все те добре, що зустрічається в нашій мові в більш, чи менш поширених залишках або діялектичних новотворах. Але всі можливості народньої мови треба зужити на збагачення книжної доскональними, вигідними з погляду економії психічної енергії способами висловлювати ріжні мислі з усіма потрібними відтінками.

Та, з другого боку, які б доскональні не були способи чужої мови, вносити їх у іншу мову можна лише з великою обережностю. Тільки на випадок особливої придатности чужомовних синтактичних форм їх можна зужитковувати, та й то, коли вони не суперечать тій мові, куди заносяться, не вносять дисонансу в природу синтактичної будови її. Українська мова в такому стані синтактичного розвитку, що не потрібує багато запозичань, і то хиба в галузі фразеології, окремих виразів, а не широких синтактичних форм. І зовсім непотрібні, навіть шкідливі ті запозичання, що не тільки не збагачують мови, а ще й обезбарвлюють її та обтяжають незґрабними й важкими формами.

На синтаксі особливо яскраво видно, що з чужих мов можна брати лише необхідне, корисне й потрібне. Синтакса бо це ж язикова архітектура, де головне не те, з **чого** побудовано, а **як** побудовано, що і становить **стиль**. Синтакса ще не стиль мови, але найхарактерніша прикмета його і вимагає до себе як найбільшої уваги.

Найголовніші вказівки до синтакси української мови.

У синтаксі далеко важче, ніж у попередніх розділах, подати певний систематичний показчик правил уже через те саме, що трохи не кожне дієслово становить якусь синтактичну осібність. Тут подаємо лише найважніші синтактичні вказівки загального характеру. Особливу увагу звернено на безпідметові речення та способи сполучування відносних речень через те, що тут найдужче калічиться українську мову, і калічиться без усякої потреби.

Присудок — підмет.

а) Безпідметові речення.

Безпідмет. речення

76. Споміж безпідметових речень у вкраїнській мові на найбільшу увагу заслуговують речення з присудковим дієприкметником на **-но, -то.** Ці форми, хоч і дієприкметникові з походження, але з повною дієслівностю, як, наприклад, форми минулого часу на **-в, -ла, -ло** (був, була, було) і також, як і ці останні, вживаються виключно в функції присудка: *пшеницю витоптано, хліба ще не принесено, поля досі не засіяно, не про вас варено, зробив усе, як раджено, за моє жито та мене й бито, багато випито, а ще більше розлито, його покарано, призначено, скинуто, п'слано . . .*

В українській мові існують речення і з присудком дієприкметниковим: *„ой, чия то хата незаметеная“, „мовчи, бо будеш битий“* і т. д. Але це вирази не рівнозначні з безсуб'єктними. У них дієприкметник уживається з атрибутивним значінням, а не виключно предикативним, як у безпідметових. Предикативність (сила присудковости) властива дієслову, коли ж присудок у реченні зложений, то означальна (не дієслівна) частина такого присудка являється в іменній формі (прикметник, дієприкметник . . .).

Тому замінити „*ой, чия то хата незаметеная*“ на „*ой, чию то хату не заметено*“, або „*мовчи, бо будеш битий*“ на „*мовчи, бо тебе буде бито*“ не можна — це будуть інші речення, з іншим значінням: у них уся присудковість (предикативність) зосереджується у словах „*заметено*“, *бито*“, тоді, як у перших „*заметеная*“, *битий*“ є лише атрибутивна частина зложеного присудка. Для потреби мислі та й інша форма придатна, але лише на свому місці. Коли дія, чинність, є основа мислі, центр її — речення повинно бути безпідметним: *хліба й досі не куплено* (= не купили); коли ж головний предмет мислі (підмет) лише означається якоюсь прикметою — речення з підметом, суб'єктне: *а хліб у нас був куплений* (= не свій), „*і небо невмите, і заспані хвилі*“ і т. ін. — ніяк не можна замінити іншим, безпідметовим реченням.

Під упливом московської мови, де подібних безпідметових речень у книжній мові нема, нераз і в нашу мову вносять, замісць них, страждальні підметні форми: *він був призначений на комісара* (його призначено . . .) і т. д. Таким чином, крім того, що висловлюються не точно по-українському, замінюють легшу, вигіднішу безпідметну форму з дієслівним присудком, формою підметною і прикметниковою (дієприкметник своєю граматичною формою є прикметник), див. § 75.

У літературній мові зустрічається в безпідметних реченнях цього типу при присудковому дієприкметникові ще й орудний відмінок діяльника: *листа писано мною* . . . Такий орудний в народній українській зовсім не знаний, там буде в таких випадках тільки підметне речення: *я написав листа* . . . Але цей чужомовний елемент (орудн. діяльн.) не слід занехаювати, він збагачує мову новим способом вислову, новим відтінком значіння: не зовсім однаково, чи сказати: *Головніші правила правопису встановлено Академією Наук*“, чи „*Академія Наук установила головніші правила правопису*“. Тай дисо-

пансом не несе від такої конструкції: орудний при дієприкметниках страждальних (тільки не орудний діяльника) в українській мові звичайна річ: *стежку втоптано ногами*, або *його вбито громом* (як?).[1])

На безпідметові речення укр. мова дуже багата. Крім розгляненої форми існує ще цілий ряд інших, ріжних ступнів безпідметности. **Неособові вислови**

1. Близько до розгляненої стоїть форма з дієсловом 3 ос. однини дійсного способу середнього роду з **-ся**: *про це багато казалося, не раз уже нагадувалося, досі нічого не зробилось* . . . (= про це багато казано . . .).

2. Так само близько до неї стоїть і форма з дієсловом 3 ос. множ.: *посадили над козаком явір та ялину*.. . але ця форма тільки вже релятивно безпідметна, середня між безумовно безсуб'єктною й суб'єктною. Вживається вона тоді, коли підметом (діяльником) є люде, а які саме, це для мислі не потрібно. Такою ж являються а) форми з дієслов. 3 ос. множ. теперішн. часу: *так не роблять, де п'ють, там і ллють* . . ., б) наказовий (вольовий) спосіб: *добре роби, добре й буде, не кажи гоп, доки не перескочиш* . . ., в) 2 ос. однини дійсного способу: *усіх не навчиш, всього не роскажеш* . . .

3. Особлива форма дієслова дійсного способу середнього роду 3 ос. одн. (з **-ся** й без) дуже часто являється в безпідметних реченнях, коли підмет (діяльник, джерело

[1]) Усе ж таки від таких конструкцій дуже відгонить чужим, і властиво їх вживати не слід. То правда, що орудний при дієприкметниках страждальних звичайна річ, та тільки незвичайний він при неособових формах дієприкметника. При тому ж у наведеному першому прикладі (стежку втоптано ногами) орудний відм. не має зовсім значіння засобового, оруддя, як це відчувається завжди при дієприкметнику страждальнім в особовій формі — а має значіння способу [як?] (можна ж було втоптати: чи лопатою, чи колодою, чи як), а способове значіння орудн. відм. до такої конструкції не підходить. Другий приклад іще ясніше на це вказує. Ред.

чинности) або невідомий, або непевний, невизначений, неоформлений: *днів, сутеніє, вечоріло, нахмарило, аж у очах заблищало, мене так і підхопило, вже розвиднілось, Дніпра гирло затопило, не їсться, не п'ється . . .* Сюди ж відносяться і прислівникові речення, як: *сумно, весело, мулко на серці, дивно йому, нічого не видно . .*

4. В таких випадках уживається іноді й **дієіменник**: *відкіль би це дістати, куди б його заховати, що мені робити, нікому мене згадати . . .* і **інші невідмінні частини мови**: *в виски йому сіп! сіп! . . .*

б) Псевдозайменник.

Псевдозайменник

77. Речень із підметом і присудком (двочленових) величезна більшість, і **звичка** до них спричинилась до того, що при одночленових реченнях (безп'дметних) став уживатись особовий займенник 3 ос. однини у граматичній функції підмета. Але **реального** значіння такий займенник не має (тому і зветься **псевдозайменник**), це лише **формальний** підмет, беззмістовне слово, на місці непотрібного, а часто й неможливого підмета. Значіння його в тому, що речення набуває з ним звичайнішого двочленового вигляду, форми живішої мовної одиниці, але речення лишається все ж **безпідметним** у тім розумінні, що аперцепується лише присудок, псевдозайменник означує лише точку, граматичне місце підмета. Приклади: *а воно вже й розвиднілось, воно ніколи не догодиш усім, воно мені весело, та якось і страшно* (подібні псевдозайменники звичайні в німецькій мові: es schneit, es regnet . . . і в французькій: il pleut . . .).

Але функції псевдозайменника „*воно*" поширюється. Він уживається не тільки в безпідметних реченнях на місці підмета, а й цілі двочленові речення переміняє у присудок вищих (складніших) мовних одиниць: *а воно вже й люде почали збігатися, воно вже й сонце зайшло, воно б і я пішов, та ніколи . . .* Тут псевдозайменник

„*воно*“ виступає як підмет у реченні, де присудком являється ціле двочленове речення.

в) Зложенний присудок.

Зложений присудок

78. 1. У зложених присудках іменна частина звичайно стоїть у формі називного відмінка: *він щасливий, він був щасливий, він буде щасливий, він родився щасливий, він удався щасливий, він учень, він буде учень, він став учень, він був учень, хлопці були розумні, вовки були підсудки.* Буває, що іменний присудок стоїть в орудн. відм., та тоді він означає переходову функцію, тимчасове становище підмета, а не щось постійне, н. пр., *суддею був ведмідь, він був учителем два роки, був і він молодим . . .*

Це відноситься, здебільного, до дієслова „*бути*“ в не теперішньому часі. При інших дієсловах іменна частина переважно буває в орудному відмінкові: *він звався Іваном* (і Іван), *ця дівчина видається старшою . . .*

2. Прикметникова й дієприкметникова частина зложеного присудка являється все в називному відмінку, і, розуміється, в чоловіч. роді завжди в повній формі: *він моторний, Іван живий і здоровий, той чоловік бідний, він занепокоєний, заспаний . . .* див. § 39.

г) Узгоджування.

Узгоджування

79. Коли в підмет речення входить числівник, то присудок вживається в формі середнього роду однини: *три тополі стояло, їхало сім душ людей, стоїть чотирі хати, два чоловіки йде, купалося дві дівчині . . .*

Тільки ж при числівниках: два, три, чотирі вживається і множина: *три шляхи до купи зійшлися . . .*

Предмет (додаток іменниковий).

Заперечення

80. 1. При перехідних дієсловах з запереченням предмет не обов'язково переходить із знахідного відмінка в родовий: *не покриють Україну червоні жупани, не перекручуй мої слова, не кидай свою матір . . .*

Знахідний = родов. 2. Іменники — назви річей у знахідн. відм. одн. можуть мати форму родов. відм. на **-а**, поруч із формою, рівною називному: *різав пальця* . . . див. § 26_1.

Знахідний = назив. 3. Іменники — назви звірят і ростин у знахідн. від. множ. мають форму називного множини: *купив кури* . . див. § 33.

Означення (додаток прикметниковий).

Присвойні прикм. **81.** 1. Для означення (прикметникового додатку) вживаються присвойні прикметники з наростками **-ів, -ин** (**-їв, -їн**) обов'язково лише в таких випадках, коли такий прикметник показує дійсну приналежність, а не вказує тільки на відношення однії речи до другої, власне, тільки прикметники, утворені від назв осіб, людей, коли треба означити, що їм щось належить: *Іванова хата* (не Івана хата), *вдовин син, тітчині коні, Грінченкова книгозбірня, Шевченкові переконання, материними сльозами* . . .

Коли ж треба вказати лише на відношення предмету до особи, то означення висловлюється предметовим додатком іменниковим, а саме родовим відмінком назв особи: *смерть матері* (не материна), *іспити студента, похорон Куліша, вплив Шевченка на письменників, таким значінням Франка* . . .

У випадках двозначности вживають обох конструкцій: *твори Шевченка* й *Шевченкові твори* . . . Перше, власне, значить: *твори, написані Шевченком*, а друге: *твори, належні Шевченкові* . . .

2 ступ. прикм. 2. Другий ступінь прикметників в узгодженні нічим не відріжняється від першого: *нема вищої хати за нашу* (не — вище) . . . див. § $39_{2,3}$ і примітка.

Зложене речення.

82. Ніде так не рябіє синтакса нашої книжної мови чужомовними елементами, як при зложенні речень, власне, при сполучуванні відносних речень із головними.

Тексти української мови сучасного походження (газети, листівки . .) переповнені отими „*який*“, „*якими*“, „*на котрому*“ (отой чоловік, „*який приходив*“ . . .) і т. д. Проте ж, прислухуючись до мови нашого селянина, перечитуючи етнографічні й інші записи живої простонародньої нашої мови, ви майже ніколи не зустрінетесь із отими сполучниками-займенниками в відносних реченнях.

І це не того, що в мові простих людей мало подибується зложених речень — там їх є доволі, та й неможливо обійтись без них, а просто того, що там вони сполучаються без тих „*який*“, „*котрий*“ і т. п., а зі „*що*“, „*хто*“, „*де*“. Тай чистота мови наших кращих письменників, можна сказати, міряється, між іншим, мірою вживання того неукраїнського способу упідлеглення відносних речень. У мові *Квітки-Основ'яненка*, *Марка Вовчка*, *Стороженка*, *Куліша*, *Коцюбинського*, *Лесі Українки* (за винятком молодечих творів), *Грінченка*, *Тесленка*, *Васильченка* й інших Наддніпрянців, найкращих стилістів, ми знаходимо їх або в дуже невеликій дозі, або в окремих творах навіть зовсім їх не знаходимо.

Ось де кілька ілюстрацій із навмання взятих творів і сторінок:

На перших 10 сторінках „*Сердешної Оксани*“ Квітки-Основ'яненка 9 випадків сполучання відносних речень із „*що*“ („*усіх згада, що сватали її*“ . . .), 1 з „*де*“ („*слобода, де жила*“ . . .), інших нема.

У 15 главі „*Чорної Ради*“ Куліша — 3 випадки з „*що*“, 2 з „*хто*“, інших нема.

У „*П'ятизлотникові*“ Коцюбинського 14 випадків із „*що*“, 1 із „*де*“, інших нема.

Навіть у такій речі, як Кулішів переклад на вкраїнську мову „*Маніфесту 19 лютого 1861 р.*“ та „*Уставу про підданих, що вийшли спід кріпацтва*“, де речення дуже складні й переплутані, маже $^2/_3$ відносих речень із „*що*“, „*де*“, „*хто*“; та й інші Куліш уживає, власне, по-

українському, як от: „*которі піддані вийшли спід кріпацтва, тим купитись . . . у сільські громади*".

У найкращого стиліста наших часів *С. Єфремова* (зразкового щодо мови наукової, ділової, взагалі прозової) у творах наукового характеру, з ускладненою фразеологією (як, напр., в „*Історії українського письменства*"), хоч і частенько вживається сполучання відносних речень із „*який*", але, здебільшого, це внеобхіднюється дуже поширеним реченням із силою речень додаткових. Але — це характерно! — коли С. Єфремов пише „для народу", там уже „*який*" подибується лише зрідка, як от у книжечці: „*Як люде прав собі добувають*" на 11 випадків сполучання із „*що*" припадає лише 3 з „*який*".

У віршах *Шевченка* на ввесь „*Кобзар*" нема ні єдиного випадку сполучання відносних речень із „*який*", „*котрий*", „*который*", хоч не раз зустрічається досить складна фраза, як, напр.: „*Де ж ті люде, де ж ті добрі, що серце збиралось з ними жити, їх любити?*"

У народній мові, як уже завважено, є, власне, один спосіб сполучання відносних речень, це тільки з „*що*", або „*хто*", „*де*", не — „який", „котрий" (крім таких випадків, як указано вгорі). І то не тільки для Лівобережної України, а й Правобережної[1]). В етнографічних записах, напр., *С. Руданського* (з Правобережжя[2]), народніми виразами треба вважати такі, як: „*се тії брами, що я ними виходив*", „*у раю були такі яблука, що бог заказав їх їсти*" і т. п. А вже ж, очевидячки, це книжна конструкція в таких виразах його, як: „*на їднім преблаженнім дереві, котре це тоді, як росло, мало вигляд хреста*" . . ., як і завважує редактор видання А. Кримський (С. Руданський, Твори, т. II., вид. Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1908 р.).

---

[1]) й цілого Заходу України (Галичини, Буковини, Холмщини, Закарпаття). *Ред.*

[2]) власне, з Поділля. *Ред.*

Чи є ж рація додержуватись народнього способу при сполучуванні відносних речень, чи краще вживати способу книжного, власне, чужомовного тепер?

Тільки завичка може схиляти до висновку, що способи з *„який“* і т. п. кращі од способів „що“, „хто“ тощо. Способи однослівного сполучування відносних речень (тобто, з „який“, „котрий“) старі способи, лише розвинені й поширені окремими книжними мовами.

При цьому способові займенники „який“, „котрий“ несуть подвійну функцію: являються наче сполучниками, показуючи підлеглість речення, як відносного, і, крім того, виступають займенниками відносними в функції підмета або пре́дмета. Але розвинутіша мисля людини, під упливом вимоги аналітичного розуму, давно вже розщепила й відокремила чисто формальну функцію сполучника від займенника з реальним значінням — так у ріжних мовах повстали способи, цілком схожі з народньо-українським, де „що“ є тільки сполучник, з функцією показувати підлеглість речення, як відносного, а особовий займенник несе функцію йменника — підмета або пре́дмета: *„де ж ті люде . . ., що серце збиралось з ними жити, їх любити?“* Тут „що“ є чисто формальна частина — сполучник і тому відноситься до двох підлеглих речень із ріжними відмінками особових займенників. Сучасний книжник висловився б: *„де ж ті люде . . ., з якими серце збиралось жити, яких збиралось любити?* Коли особовий займенник підлеглого речення є підметом, то звичайно пропускається, бо вже сама форма присудка означує його досить виразно: *„біля того гаю, що чорніє над водою“*, *„то ті люде, що після нас будуть“*. Тай з цілого контексту фрази з указівки головного речення буває настільки ясно, що займенник навіть із прийменником пропускається: *„піду я за такого, що сміються уса“* (= в нього).

Тільки прислівники можуть заміщати собою і сполучник, і займенник відносного речення: *де, куди, від-*

кіля . . . (= що в ньому, що в неї . . .), наприклад: *та хата, де я почував, стоїть на вигоні* (= що я почував, що в ній я почував).

Супроти сполучання відносних речень із ,,який", ,,котрий" новіший спосіб сполучання з ,,що" є вища, досконаліша форма язикового мислення.

Додаток.

(Для перекладачів на вкраїнську мову).

Усякий переклад повинен відзначатись кращими прикметами зразкової літературної мови оригінальних українських текстів, і, крім того, по можливості точно передавати зміст оригіналу. Остання вимога відноситься власне в найбільшій мірі до творів наукових і взагалі ділової мови. Тим то те, що далі говориться, і відноситься, головним чином, до прозової мови (як і попередні розділи „Порадника" мають на увазі її, бо ж ясно, що у творах красного письменства певні норми літературної мови, напр., морфологічні, можуть і не звязувати письменника, коли це потрібно в інтересах краси, колоритности твору).

Мова перекладу в частині не спеціяльно-технічних термінів повинна бути багата, ріжноманітна, барвиста, не виходячи, звісно, з берегів природности й простоти. Для схожих виразів не слід уживати тих самих слів і словосполучень, коли вкраїнська мова дозволяє висловити ріжні відтінки значіння виразів у ріжних контекстах. І навіть, коли ми не відчуваємо виразної ріжниці між близькозначними виразами, все ж їх слід використовувати як наширше, не замінюючи їх якимось одним. На своєму місці однаково гарні будуть, наприклад, при порівнянні і „*немов*", і „*мов*", „*неначе*", „*наче*", „*як*", „*ніби*", „*що*", або при 2 ступні прикметників: „*вищий за кого*", „*вищий од кого*", „*вищий, ніж хто.* Ще гірша недоймитка мови буде в тім, що ріжні українські конструкції замінюватимуться однією неукраїнською, як, напр., при сполучанні побічних (підлеглих) речень із незалежними. Часто-густо упідлеглення речень висловлюють займенником „*який*" (або „*котрий*), замісць конструкції з „*що*" (див. § 82), з дієприкметником або з дієприслівником. Наприклад: „*уявім собі величезну грошеву міць*

синдикатів, котрі навіть чесного робітничого вибранця підкуплятимуть" (замісць: "що . . . підкуплятимуть); *такі відомості є у книзі, яка надрукована ще двадцять років перед цим* (замісць: "у книзі, надрукованій . . ."); "*тут робить помилку й Вол. Ерн, котрий держиться версії Гес де Кальве й гадає, що Г. Сковорода* . . . (замісць: "додержуючись версії . . . і гадаючи . . ."). Особливо треба уникати накопичування таких до нудоти одноманітних виразів, як ось: "*подробиці, які він дає, про місцевості, до котрих завітав Г. Сковорода* . . ."

Взагалі синтактично-фразеологічна сторона мови вимагає певної вправности, звички висловлюватися українською мовою і в усякім разі чималої й пильної уваги. Набути такої вправности з підручника, зі систематичного покажчика, ледви чи можна; найкращий спосіб — це перечитування добірних зразків літературної мови. З того боку особливої уваги заслуговують твори П. Куліша, Б. Грінченка та С. Єфремова. Для науки, публіцистики, школи і взагалі ділової мови твори їх можна вважати зразковими, хоч у Куліша чимало є й застарілих уже елементів, або таких, що просто не прищепились до літературної мови. Твори галицьких письменників корисні лише в лексиці; синтакса їх, здебільшого, дуже нечиста. Але в лексиці їх, споміж численних полонізмів і інших варваризмів, багато й надзвичайно дотепних термінів.

При перекладанні головну увагу звертати треба не стільки на окремі слова, як на речення, бо ж перекладаються не окремі тямки, а думки: вміння перекласти окреме слово на нашу мову є хоч і необхідний, але ж лише первісно-підготовчий момент, головна ж праця перекладання полягає в переливанні речень і їх сполучень з оригіналу у природню й відповідну форму другої мови.

В вимогах до спеціяльно лексичної сторони перекладу на першому місці стоїть точність слова. Вимога ця, розуміється, відноситься й до цілої мислі, але ж точність перекладу мислі залежить що-найбільше від складових елементів-тямок, означуваних звичайно окремими словами. Певні, визначені тямки [поняття] повинні мати певний точний знак — слово, при чому знак цей повинен

бути постійний, принаймні, в одній праці. Правда, іноді одна тямка називається кількома словами, напр., „*язик*“ і „*мова*“, „*прогрес*“ і „*поступ*“, і в такому разі вживаються ті слова ad libitum, раз так, то знов інак, але це вийнятки, що їх допустити можна лише при умові широкої популярности тих слів: згодом вони або здиферуються у значінні, або одно з них переможе інші, і ті вийдуть із ужитку. Вимога точности й незмінности термінів відноситься до слів близькозначних (синонімічних). При виборі їх потрібна особлива обережність і уважність. Не можна плутати не тільки таких слів, як „*талан*“ (слово тюркського походження, значить „щастя“) і „*талант*“ (слово чисто книжного походження), дарма що вже цілком унатурилось „*талановитий*“ замісць „*талантовитий*“ (такого слова й нема); слід розріжняти й дійсно синонімічні слова, як „*талант*“ — „*здатність*“ — „*здібність*“ (майже рівнозначне з попереднім) — „*хист*“ — „*кебета*“. Лексичний матеріял однієї мови не стоїть у повній відповідності з матеріялом іншої мови, а особливо в синоніміці. При перекладанні на вкраїнську мову і треба насамперед дивитись на неї, а не на ту, що з неї перекладається. Коли, скажім, в московській мові „внешний“ уживається в таких виразах як „внешний вид“, „внешний мир“, „внешняя торговля“, то це ще не значить, що і в українській мові повинно бути одно слово для тої тямки, бо тут власне й не одна тямка, і в українській мові тут буде аж троє слів із ріжними відтінками значіння: „*зверхній вигляд*“, „*околішній світ*“, „*позадержавний торг*“. Так само „сообщить“ — „*надати*“ й „*повідомити*“ або „*подати*“ („сообщить известный характер“, „сообщить новость“); „выражаться“ — „*висловлюватись*“ і „*виявлятись*“; „опыт, опытный“ — „*досвід, досвідчений*“ і „*спроба, спробний*“, „*дosвідний*; „рабочий“ — „*робітничий*“ (робітниче питання) і „*робочий*“, „*робітний*“ (день); „общий“ — „*загальний*“ і *спільний* і т. п.

Навпаки: „соединиться“ і „прийти в соглашение“ і „условиться“ можемо перекласти одним словом „*поєднатись*“; „признак“ і „отличие“ — „*відзнака*“; „слог“ і „состав“ — „*склад*“; такі вирази, як „сделать наглядным, однообразным, невозможным . . . — „*унаочнити*“, „*уодноманітнити*“, „*унеможливити*“, „*узагальнити*“, „*уодночаснити*“.

Таким чином вимоги до перекладу можна висловити так:

а) додержування е л е м е н т а р н о - г р а м а т и ч н и х н о р м літературної мови (правопис, фонетика, морфологія), як чисто зверхньої ознаки єдности мови;

б) синтактично-фразеологічна чистота, природність, легкість і ріжноманітність;

в) лексична точність і чистота від зайвих варваризмів.

При перекладах на вкраїнську мову нераз бракує лексичного матеріялу, зафіксованого у словниках, особливо, щодо ріжних відтінків значіння, і з необхідности доводиться іноді вживати слів нових, принаймні, з якимись новими наростками або приростками. Такі слова як „*виховник*", „*виховничий*", „*занадтий*" недавнього походження. Розділ 3-ій „Порадника" (Наростки) має помогти в цій необхідності збільшувати словник української мови й устатковувати терміни. По аналогії з такими словотворами, напр., як виховувати — *виховник* — *виховничий*, воювати — *войовник* — *войовничий*, карбувати — *карбівник* — *карбівничий* і т. п. й від „руйнувати" краще б уживати „*руйнівник*", „*руйнівничий*" (разрушительный), а не „руїнник", „руїнний", як уживав П. К у л і ш, або „руїнницький", як уживають тепер.

Харків. 20 — I — 1922.

Де чого шукати.

Числа означають параграфи; при сторінках зазначено: стор. [це відноситься, головно, до § 22—24, що зазначені двічі, через технічний недогляд].

[1]) Всі наростки йменникові і прикметн. ідуть у книжці за азбукою.

ЗАПИСУЙТЕ НОВІ СЛОВА!

Порядок: руське слово — українське слово. Назбіране що-місяця відсилайте редакційному відділові КОСМОСА

А

Б

В

Г

Д

Е

Ж

З

И

К

Л

М

Н

О

II

C

P

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Э

Ю

Я

ЗМІСТ.

Иван Огиенко

Вийшло з друку:

1. **Ю. Стеклов.** Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16°, 112 стор.
2. **А. Богданов.** Червона зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922 16°, 160 стор.
3. **Проф. О. Синявський.** Порадник української мови. 1922, 16°, I – IX + 150 стор.

Друкується:

4. **Горев.** Матеріялізм – філософія пролєтаріята.
5. **К. Маркс.** Заробітна плата, ціна і зиск.

Готовиться до друку:

6. **К. Маркс.** До критики політичної економії.
7. **Н. Бухарин.** Теорія історичного матеріялізму.
8. **П. Касяненко.** Алгебра для шкіл нормальних.
9. **А. Богданов.** Інженір Менні.
10. **Дж. Лондон.** Залізна п'ята.

№ 3. 27000 прим. з друкарні Розенталь і Ко, Берлін

Грудень 1922

Ион Думенко